

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՐԲԵՐԸ

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
«ԹՈՉՆՈՑ ԲՈՅՆ» ՈՐԲԱՆՈՑԻ
ՄՏԵՂԾՄԱՆ 100 ԱՄԵԱԿԻՆ

9047.9251

4.

h-24

h2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՈՐԲԵՐԸ
ԿԼՈՐ ՍԵՂԱՆ-ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

2559

ՆԻԹԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
«ԹՈՂՆՈՑ ԲՈՅՆ» ՈՐԲԱՆՈՑԻ
ՍՏԵՂԾՄԱՆ 100 ԱՍԵԱԿԻՆ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

240

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

Signature

240

ԵՐԵՒԱՆ 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

ARMENIAN GENOCIDE AND ORPHANS
ROUNDTABLE DISCUSSION

COLLECTION OF PAPERS PRESENTED DURING
ROUNDTABLE DISCUSSIONS DEDICATED TO THE 100TH
ANNIVERSARY OF THE ESTABLISHMENT OF THE
«BIRD'S NEST» ORPHANAGE

YEREVAN 2023

ՀՏԴ 94(479.25)(082)
ԳՄԴ 63.3(52)g43
Հ 240

ՏՊԱԳԻՏՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

Գլխավոր խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնեան
Խմբագրական խորհուրդ՝ պ.գ.դ., փրոֆեսոր Գեորգ Ստեփանեան
պ.գ.դ., փրոֆեսոր Արմեն Մարուքեան
պ.գ.թ. Անի Ֆիշենկեան

Հ 240 «Հայոց ցեղասպանութիւնը եւ որբերը» կլոր սեղան
քննարկում (15 Նոյեմբեր 2022 թ.) նիւթեր.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
պատմութեան ինստիտուտ, 2023.- 149 էջ:

Ժողովածուն կ'ընդգրկէ 2023 թ.Նոյեմբեր 15-ին ՀՀ ԳԱԱ
պատմութեան ինստիտուտի մէջ «Թոշնոց բոյն» որբանոցի
ստեղծման 100 ամեակին նուիրուած կլոր սեղան քննարկումի
նիւթերը:

Հատորը կը նախատեսուի հայոց, մասնաւորապէս՝
տիֆլոցի պատմութեան հարցերով հետաքրքրուող, ինչպէս
նաեւ քննարկող լայն շրջանակներու համար:

ՀՏԴ 94(479.25)(082)
ԳՄԴ 63.3(52)g43

ISBN 978-9939-892-31-3

© ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, 2023

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻՒԻԿՈՑ

Անթիլիաս, Լիբանան

ԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Մայրավանճէն հայրապետական օրհնութեամբ, քրիստոնէական ջերմ սիրով ու ազգային վառ ապրումներով կ'ողջունենք ձեզ: Մեր բարձր գնահատանքը կ'ուզենք յայտնել Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտին՝ ձիպէյի "Թուշնոց Բոյն"ի 100-ամեակին առիթով իր կազմակերպած "Հայ որբերը որպէս ցեղասպանութեան զոհեր" գիտաժողովին համար:

Հայոց ցեղասպանութիւնը իր բազմազան ու այլազան տարածքներով, արտայայտութիւններով, երեւոյթներով ու հետեւանքներով մեր ժողովուրդի հաւաքական յիշողութեան մէջ խորապէս արմատացած է: Այս ծիրէն ներս, ցեղասպանութենէն վերապրող որբերու ահաւոր ողբերգութիւնը յատուկ տեղ է գրաւած ցեղասպանութեան պատմութեան մէջ: Անձնական յուշեր, վաւերացողքեր, վկայութիւններ ու նամակներ, հայ թէ օտար աղբիւրներէ քաղուած, կենդանի ու փաստացի վկայութիւններ են մեր որբերու ապրած ողիսականի մասին՝ Արեւմտեան Հայաստանէն մինչեւ Կիլիկիա եւ ապա՝ Սուրիա ու Լիբանան:

Հայոց ցեղասպանութեան ամենէն սու ու մռայլ էջը կը կազմէ որբերու պատմութիւնը: "Թուշնոց Բոյն"ի մէջ հաստատուած Հայոց ցեղասպանութեան "Արամ Պէգիֆեան" Որբերու Թանգարանը պերճախօս վկայութիւն մըն է մեր որբերու ապրած տառապալից կեանքին: Արդարեւ, մեր պատմութեան այս ճակատագրական շրջանին, փրկարար դեր կատարեցին Զուիցերիայէն, Տանիմարֆայէն, Ֆրանսայէն, Գերմանիայէն եւ Եւրոպայի այլ շրջաններէն եկած միսիոնարներ, որոնք իրենց երկիրներու խաղաղ ու հանգստաւէտ պայմանները բոլորած, եկան ցեղասպանութեան զոհ գացած եւ անոր հետեւանքները կրող հայ ժողովուրդին օժանդակելու: Անոնք նախ կազմակերպեցին որբահաւաք, եւ ապա ֆիզիքականի կողքին կրթական ու հոգեւոր սնունդ ջամբեցին հազարաւոր որբերու:

Այնքան յուզիչ է կարդալ միսիոնարներու վկայութիւնները որբերու մասին, եւ ամառանդ անոնց կատարած երախտարժան գործը, մեր կեանքի ամենէն տաք-նալալից պայմաններուն մէջ: Միսիոնարները, Աւետարանի բացատրութեամբ Բարի Սամարացիներ դարձան մեր ժողովուրդին համար: Թուրք ջարդեց մեզ,

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻՒԻԿՈՑ

Անթիլիաս, Լիբանան

ուրիշներ լեցին մեզ. միայն քրիստոնէական արժէքներով լիցուն խումբ մը միսիոնարներ՝ հետեւելով աւետարանական սկզբունքներուն, սիրով ու օժանդակութեան ձեռք երկարեցին մեր որբերուն:

Արդ, հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան որբահաւաքի ու որբախնամութեան այս տխուր էջը պէտք է մոռացութեան դատապարտուի: Հայոց ցեղասպանութեան 100-ամեակին առիթով, եւ զանազան առիթներով, Մենք անձնապէս Մեր երախտագիտութիւնը յայտնած ենք այն կազմակերպութիւններուն, եկեղեցիներուն կամ երկիրներուն, ուրկէ միսիոնարներ եկած էին, ոմանք նույնիսկ հայերէն սորված էին ու երկար տարիներ ապրած որբերուն հետ, որբանոցներ հիմնած ու դարձած որբերու խնամատար մայրերը: Ձիպէյի "Թուշնոց Բոյն"ը շօշափելի օրինակ մըն է միսիոնարներու կատարած նախախնամական սրբազան գործին:

Ահա թէ ինչու որբերը, որպէս ցեղասպանութեան զոհեր, լուսարձակի տակ քեզի մերկայ նախաձեռնութիւնը ջերմօրէն կ'ողջունենք: Վստահ ենք, որ մեր սիրելի Իսկո. Աշոտ Մելիքեանի գլխավորութեամբ յատուկ ֆենարկումներ պիտի կատարէ՝ վերաշնչելով միաժամանակ որբերու կատարած նշանակալից դերը Միլիտֆի կազմաւորման ու կազմակերպման աշխատանքներուն մէջ:

Անգամ մը եւս Մեր ջերմ գնահատանքը ու օրհնութիւնը կը փոխանցենք ձեզի՝ մաղթելով յաջողութիւն ձեր ֆենարկումներուն մէջ: Կաղօթենք առ Բարձրալին Աստուած, որ անսասան ու բարգաւաճ պահէ Հայաստանի եւ Արցախի Հանրապետութիւնները եւ մեր ողջ ազգը:

Հայրական ջերմ սիրով՝

Աղօթարար՝
Alfred Ch.

ԱՐԱՄ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻՒԻԿՈՑ

15 Նոյեմբեր 2022
Անթիլիաս, Լիբանան

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Հայոց ողբերգական ճակատագրի անբաժան մասն են կազմում հայկական որբանոցները: Օսմանեան կայսրութիւնում սուլթան Ապտիպ Համիտ 2-րդի կողմից 1894-1896 թթ. կազմակերպուած հայերի ցեղասպանութիւնից յետոյ հայ եւ օտար բարեխնամ ու միսիոներական հաստատութիւնների հսկողութեան ներքոյ Արեւմտեան Հայաստանում, Կիլիկիայում, Կ. Պոլսում, Իզմիրում, Կէսարիայում եւ այլ վայրերում հիմնուեցին որբանոցներ, որոնք հովանաւորել ու պատսպարել են կոտորածների հետեւանքով որբացած հայ երեխաներին:

Հայ որբերի թիւը կտրուկ աւելացաւ յատկապէս 1915-1923 թթ.: Օսմանեան կայսրութեան հայաբնակ շրջաններում եւ Արեւմտեան Հայաստանում երիտթուրքերի պետական մակարդակով կազմակերպած հայերի ցեղասպանութեան հետեւանքով՝ հասնելով 200.000-ի: Հայ որբերը ապաստան գտան Խարբերդի, Մերաստիայի եւ Մալաթիայի գաւառների որբանոցներում, որոնք տնօրինում էին շուէցարացի միսիոներներ Յակոբ Կիւնցլերը եւ նրա տիկինը, դանիացի միսիոներներ Մարիա Եակոբսենը, Քարէն Փիթերսոնը եւ Քարէն Եփփէն:

Հայոց ցեղասպանութիւնից յետոյ յատկապէս Մերձաւոր Արեւելքի երկրները դարձան փրկութեան ամի տարաբախտ հազարաւոր հայ որբերի համար: Դանիական, շուէցարական, ամերիկեան եւ շուէտական մարդասիրական կազմակերպութիւնները հիմնեցին որբանոցներ ու օգնութեան կեդրոններ: Լիբանանում եւ Միրիայում առաջին հայկական որբանոցները հաստատուել են Առաջին աշխարհամարտից անմիջապէս յետոյ,

բայց որբերի թուաքանակն այնտեղ զգալիօրէն աճել է Կիլիկիայի պարպումից յետոյ՝ 1923 թուականին հասնելով շուրջ 20.000-ի: Որբանոցները տեղադրուած էին Հալէպ, Ճըպէլ, Մաամէլթէյն, Ղազիր, Ճունի, Պէյրութ, Մայտա եւ Դամասկոս քաղաքներում:

Լիբանանի նշանաւոր ու առանձնայատուկ որբանոցներից էր ծովեզերեայ Ճըպէլ (Պիպլոս) քաղաքում դանիացի միսիոներուի Մարիա Եակոբսոնի կողմից 1922 թ. հիմնուած որբանոց-վարժարանը՝ «Թոչնոց բոյն»ը: Այն ամենամեծ որբանոցներից էր, որտեղ ցեղասպանութիւնից մազապուրծ հազարաւոր հայ որբերի կերակրել, բազմաբնոյթ խնդիրները լուծել, գուրգուրել ու մեծացրել է «մամա»ն՝ հայերէնին հիանալի տիրապետող Մարիա Եակոբսենը, որի շիրիմը նաեւ ուխտավայր է Ճըպէլում: Որբանոցի սան Մանուշակ Թամպուլեանն աւելի ուշ իր յուշերում գրել է. «Շատ փոքր էի, երբ ինձ «Թոչնոց բոյն» տեղափոխեցին: Ես մենակ չէի, այլ ընկերուիւս՝ Լիւսիայի հետ: Մենք հասկանում էինք, որ որբեր ենք եւ մէկ ընդհանուր մայր ունենք՝ Եակոբսեն մայրիկը: Ամերիկայից մի քանի անգամ եկան գեղեցիկ աղջիկների որդեգրելու: Մայրիկը միշտ հարցնում էր մեզ՝ ուզո՞ւմ էք գնալ: Իսկ մենք ասում էինք՝ ոչ, երբեք: Եակոբսեն մայրիկից բացի, մենք այլ մայրեր եւս ունէինք, քոյրեր նոյնպէս, մենք մեծ ընտանիքով էինք ապրում»:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Արամ Ա.-ի նախաձեռնութեամբ «Թոչնոց բոյն» որբանոցի շէնքերից մէկն այսօր վերածուել է հեղինակաւոր թանգարանի: 2015-ի Յուլիսի 18-ին կատարուեց թանգարանի բացումը: Ինչպէս իր խօսքում նշել է Վեհափառը, «Մա սովորական թանգարան չէ այդ բառի ընդունուած իմաստով: Այս

թանգարանը յիշեցում է, որ սպանուել են մեկուկես միլիոն հայեր: Այս թանգարանը կենդանի յիշեցում է, որ Հայոց ցեղասպանության հազարաւոր որբեր, հասել են այս հողը, այստեղ գուրգուրուել, կերակրուել ու կրթութիւն ստացել օտար՝ դանիացի, ամերիկացի, շուէյցարացի միսիոներների կողմից: «Թոչնոց բոյնը» սպանուեց Արեւմտեան Հայաստանում, հայերը «Թոչնոց բոյն» կառուցեցին Լիբանանի հողում:

Ի յիշատակ «Թոչնոց բոյն» որբանոցի հիմնադրման 100-ամեակի, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտը «Հայ գաղթօճախների եւ Սփիւռքի պատմութեան», «Հայկական հարցի ու Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան» բաժինների նախաձեռնութեամբ 2022 թ. Նոյեմբերի 15-ին կազմակերպեց «Հայ որբերը, որպէս ցեղասպանութեան զոհեր» կլոր սեղան-քննարկում:

Սոյն ժողովածուն իր տեսակի մէջ առաջինը լինելով՝ Հայոց ցեղասպանութիւնը խորհրդանշող վկայութիւններից մէկն է: Այն նաեւ իւրովի յարգանքի տուրք է նախ՝ Հայոց Մեծ Եղեռնի անմեղ զոհերի յիշատակին, եւ, երկրորդ, յանձին Մարիա Եակոբսենի բոլոր այն յայտնի եւ անյայտ հերոսուհի միսոներուհիների, որոնց ջանադիր ու նուիրական գործունէութեան շնորհիւ փրկուել է որբացած հազարաւոր հայ երեխաների կեանք, պահպանուել է նրանց հոգածութեան ներքոյ՝ հայկական ինքնութիւնն ու մայրենի լեզուն:

Գեորգ Ստեփանեան
«Հայ գաղթօճախների եւ Սփիւռքի պատմութեան»
բաժնի վարիչ, պ.գ.դ., փրոֆէսոր

**ՀԱՅ ՈՐԲԵՐՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ
ՅԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԹԻՐԱԽՈՒՄ**

Արմէն Յ. Մարութեան
ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ
պ.գ.դ., փրոֆէսոր

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանութիւն, Օսմանեան կայսրութիւն, ձուլման քաղաքականութիւն, հայ որբեր, մանկահասակ հայ աղջիկներ, թուրքական որբանոցներ, մահմետական ընտանիքներ:

Հայերի դէմ ծրագրուած եւ հետեւողականօրէն իրագործուած ցեղասպանական քաղաքականութեան մէջ Օսմանեան կայսրութեան իշխանութիւններն առանձնայատուկ վերաբերմունք էին դրսեւորում որբացած հայ մանուկների նկատմամբ: Ի տարբերութիւն իրենց ծնողների, որոնք իրենց հայրենի բնակավայրերից արտաքսուեցին ու ոչնչացուեցին, որբացած հայ երեխաները հարցում թուրքական իշխանութիւնները վերջիններին ուժացման քաղաքականութիւն էին որդեգրել: Այն, որ Հայոց ցեղասպանութեան գլխաւոր կազմակերպիչներից Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործերի նախարար Թալէաթ փաշան հայերի զանգուածային բնաջնջումը ծրագրելիս որոշակիօրէն թիրախաւորել է հայ որբերին, վկայում է այն փաստը, որ 2008 թ. թուրք լրագրող Մուրատ Պարտազճիի կողմից հրատարակուած «Թալէաթ

փաշայի օրագրի» չթուագրուած փաստաթղթերի շարքում հանդիպում է նաեւ «Հայ որբերը (մահմետականների մէջ բաշխուածների եւ այդ պահին գոյութիւն ունեցողների թուերը /թուերը/)» վերնագրով փաստաթուղթը¹:

Օսմանեան բազմաթիւ վաւերագրերի ուսումնասիրութեան հիման վրայ թուրք պատմաբան Թ. Աքչամը եզրակացնում է, որ հայերի ցեղասպանութեան ընթացքում մանկահասակ հայ աղջիկներն ու տղաները ենթարկուում էին բռնի մահմետականացման, այնուհետեւ տեղաւորուում մահմետական որբանոցներում կամ բաշխուում մահմետական ընտանիքների վրայ, ինչն ամենեւին չէր նշանակում, որ մանկահասակ հայ երեխաներն ընդհանրապէս չէին ոչնչացւում²: Աքչամի այս եզրայանգմանը հարկ ենք համարում յաւելել, որ թուրքական իշխանութիւնների կողմից ձուլման քաղաքականութիւնն իրականացւում էր արդէն իսկ ծնողներից ու հարազատներից զրկուած կամ գաղթի ճանապարհին ու ժամանակաւոր կանգառներին նրանցից բռնութեամբ խլուած հայ մանուկների նկատմամբ, իսկ միւս բոլոր դէպքերում հայ երեխաները ոչնչացւում էին իրենց ծնողների հետ միասին: Յայտնի է, որ տեղահանուող հայերի քարաւանների կայանատեղիները ժանտարմների թողսութեամբ վե-

րածուում էին երեխաների եւ հասուն աղջիկների ստրկութեան վաճառելու շուկաների՝ թոյլատրելով նրանց գնել միայն մահմետականներին:

Որբացած հայ մանուկներին որպէս ուծացման քաղաքականութեան թիրախ ընտրելու թուրքական իշխանութիւնների գործելաոճը պայմանաւորուած էր նրանով, որ ծնողների կամ հայ խնամակալների գոյութեան պայմաններում մանկահասակ հայ երեխաներին ձուլման ենթարկելը շատ աւելի դժուար կը լինէր:

Ցեղասպանութեան ընթացքում հայ որբերի ձուլման գործընթացը թուրքական իշխանութիւնների կողմից իրականացւում էր պետական որբանոցների եւ մահմետական ընտանիքների միջոցով՝ հաշուի առնելով երեխանների տարիքային խմբերը: Այսպէս, տասներեք տարեկանից մեծ տղաները ենթակայ էին տեղահանութեան, իսկ նոյն տարիքի աղջիկներին ամուսնացնում էին մահմետականների հետ: Տասից մինչեւ տասներեք տարեկան երեխաները տեղաւորուում էին թուրքական որբանոցներում, իսկ այդ տարիքից փոքր երեխաները որբանոցներից բացի կարող էին տեղաւորուել նաեւ մահմետականների ընտանիքներում³:

Հայ որբերի խմբերի նման բաժանումը պայմանաւորուած էր նրանով, որ մեծահասակ երեխաների մօտ արդէն իսկ քիչ թէ շատ արդէն իսկ ձեւաւորուած էր հայ-

¹ Տե՛ս Աքչամ Թ., Երիտթուրքերի գործած ոճիրը մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զտումները Օսմանյան կայսրությունում, Եր., 2015, էջ 298:

² Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 384:

³ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 401:

կական ինքնությունը, ուստի նրանց ձուլման գործընթացը վստահում էր կայսրության կրթության նախարարության կողմից բացումը պետական որբանոցներին: Բտարբերություն թուրքական պետական որբանոցների, կայսրության տարածքում գործող օտարերկրեայ միսիոներական որբանոցներում հայ մանուկների ազգային ինքնությունը ինչ-որ չափով պահպանում էր, ուստի թուրքական իշխանություններն ամեն կերպ ձգտում էին կասեցնել հայ որբերին ձուլելու իրենց քաղաքականությանը խոչընդոտող այդ կառույցների գործունեությունը: Առաջին աշխարհամարտի սկսուելուց յետոյ միսիոներական դպրոցների մի մասը փակուեց, իսկ հետագայում սկսեցին փակուել նաեւ ամերիկեան եւ նոյնիսկ գերմանական միսիոներական դպրոցները, որոնք հայերի զանգուածային կոտորածների ժամանակ վերածուել էին որբանոցների:

Ինչ վերաբերում է մահմետական ընտանիքների կողմից «որդեգրման» միջոցով հայ որբերին ձուլելու գործընթացին, ապա պետք է նշել, որ ներքին գործերի նախարարության հեռագրերից մեկում կարգադրում էր, որ հայերի տեղահանությունից յետոյ առանց խնամակալի մնացած երեխաները պետք է վերաբաշխուէին մահմետական ընտանիքների միջեւ⁴: Յատկանշական է, որ փաստաթղթում չի նշուում, որ առանց խնամակալի մնա-

ցած հայ մանուկները մահմետական ընտանիքների միջեւ պետք է վերաբաշխուէին ժամանակաւորապէս, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ ներքին գործերի նախարարության համար ինչպէս հայ մանուկների, այնպէս էլ նրանց խնամակալների ճակատագիրն արդէն իսկ կանխորոշուած էր:

1915 թ. Յուլիսի 1-ի հայերի կրօնափոխութեան կասեցման հրամանից չորս ամիս անց Թալէաթի անձնական թոյլտութեամբ կրօնափոխ եւ այդպիսով տեղահանությունից ազատուել կարող էին լինել միայն իսլամ ընդունած հայ աղջիկները, որոնց կարգադրում էր անմիջապէս ամուսնացնել մահմետականների հետ⁵: Մահմետականների շրջանում հայ աղջիկներին կնութեան առնելու եւ հայ որբերին իրենց ընտանիքներ վերցնելու գործընթացը խրախուսելու համար «Լքեալ գոյքի» յանձնաժողովների նախագահների միջոցով լուրեր էին տարածում, որ քանի որ կտակարարներն արդէն մահացել են, ուստի այրիացած հայ կանանց, որբացած աղջիկների եւ որբերի ժառանգությունը կը փոխանցուի նրանց նոր ամուսիններին կամ որդեգրողներին⁶: Այս լուրերի տարածումը գործուն խթան հանդիսացաւ մահմետականների կողմից որբացած հայ երեխաններին որդեգրելու, ինչպէս նաեւ այրիացած կանանց ու մանկահասակ հայ աղջիկների հետ ամուսնանալու գործում՝ այդ կերպ նպա-

⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 391:

⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 367-368:

⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 393:

տակ հետապնդելով տիրանալ վերջիններիս ժառանգութեանը:

Խրախուսման միջոցներին զուգահեռ թուրքական իշխանությունները հայ որբերին, կանանց ու աղջիկներին ձուլելու քաղաքականութեան ընթացքում գործադրում էին նաեւ ահաբեկման մեթոտներ: Այսպէս, թուրքական երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուտ Քեամիլ փաշան զգուշացնում էր, որ եթէ մահմետականների ընտանիքներում յայտնաբերուեն թաքնուած հայեր, չորդեգրուած հայ երեխաններ կամ պաշտօնապէս չամուսնացած աղջիկներ կամ կանայք, ապա այդ մահմետականները մահապատժի կ[']ենթարկուեն⁷: Բացի այդ, մահմետականների հետ ամուսնացած հայ կանանց մանկահասակ աղջիկներին կամ որդեգրուած հայ երեխաններին արգելում էր տեղափոխել քաղաքներ եւ յատկապէս մայրաքաղաք՝ մտավախութիւն ունենալով, որ նրանք կարող էին փախչել:

Քանի որ որբացած հայ տղաները որպէս էժան աշխատուժ գիւղատնտեսական աշխատանքներում շահագործում էին իրենց «որդեգրած» մահմետական ընտանիքների կողմից, դրանից ելնելով Թ. Աքչամը եզրակացնում է, որ հայ որբերին մահմետական ընտանիքներին «նուիրելու» միջոցով թուրքական իշխանություններն այդ կերպ փաստօրէն գնում էին վերջիններիս հաւատարմու-

թիւնը: Թուրք պատմաբանը հայ երեխաներին մահմետականների կողմից որդեգրելու եւ այդ միջոցով նրանց ուծացնելու գործընթացն աւելի շուտ հակուած է համարել վերջիններիս «խնամքի տակ վերցնելու» դրսեւորում⁸:

Մանկահասակ հայ աղջիկներին թուրք պաշտօնեաների իբրեւ «նուէր մատուցելու» եւ նրանց սեռական շահագործման ենթարկելու դէպքերը Առաջին աշխարհամարտի վերջին ամիսներին հայ պատգամաւորների կողմից բարձրաձայնուեցին օսմանեան խորհրդարանում: 1918 թ. Նոյեմբերի 18-ի նիստի ընթացքում Հալէպից ընտրուած Արթին Պէօշկէզէնեանը որոշ թուրք պաշտօնեաներին ու պատգամաւորներին հայ գեղեցիկ կոյսերին եւ մանկահասակ աղջիկներին ապրանքի պէս իրար մէջ բաժանելու եւ նրանց թաքուն ստրկութեան մէջ պահելու բացայայտ մեղադրանք ներկայացրեց⁹: Հայ պատգամաւորի պնդմամբ, որոշ թուրք պաշտօնեաներ նոյնիսկ հասարակաց տներ էին ստեղծել, որտեղ պաշտօնեաներին եւ զինուորականներին գեղեցիկ հայ աղջիկների էին մատուցում¹⁰: Հայ աղջիկներ առեւանգելու եւ նրանց երիտթուրք առաջնորդներին նուիրաբերելու համբաւ ունեցող թուրք պաշտօնեաներից մէկը՝ Մուշի պատգամաւոր

⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 417-419:

⁹ Տե՛ս Աստույան Ա., Դարի կողոպուտը. Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ. Եր., «Նաիրի», 2013, էջ 78:

¹⁰ Տե՛ս Տաւրեան Վ., Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային եւ պատմագիտական քննարկումներում, Ուոթթթաուն, «Պայքար», 1995, էջ 94:

⁷ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 403-404:

Իլիաս Սամին, հայ պատգամաւորի ելոյթի պահին գտնուում էր խորհրդարանի նիստերի դահլիճում¹¹:

Տրապիզոնի Կարմիր մահիկի հիւանդանոցը վերածուել էր «հաճոյքի տան», որտեղ նահանգապետ Ճեմալ Ազմին եւ թուրք բարձրաստիճան միւս պաշտօնեաներ հայ աղջիկներին իբրեւ հարճեր էին գործածում: Այս դէպքերը քննարկուել են թուրքական ռազմական տրիբունալների Տրապիզոնի դատավարութեան Մարտի 26-ի նիստի ընթացքում, լսուել են մեղադրեալների եւ ականատեսների վկայութիւններ¹²: Այս դէպքերը համադրելով հայերի դէմ Տրապիզոնի նահանգապետի կատարած այլ յանցանքների հետ, թուրքական ռազմական տրիբունալը Ճեմալ Ազմին դատապարտեց մահուան¹³:

Յատկանշական է, որ ցեղասպանութեան ընթացքում առեւանգուած հայ աղջիկների, կանանց ու որբացած հայ մանուկների իրաւունքների պաշտպանութեան ու վերադարձման հարցերն արծարծուել են նաեւ Օսմանեան կայսրութեան եւ Անտանտի տէրութիւնների միջեւ 1920 թ. Օգոստոսի 10-ին ստորագրուած Մերի պայմանագրում: Պայմանագրի 142-րդ յօդուածով օսմանեան կառավարութեան վրայ պարտաւորութիւն է դրուում որո-

¹¹ Տե՛ս նոյն տեղում:

¹² Տե՛ս Աբջամ Թ., նշվ. աշխ., էջ 386:

¹³ Տե՛ս Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, թարգմանութիւնը և ծանոթագրութիւնները Ա. Հ. Փափաղյանի, Եր., 1988, էջ 171, 179:

2559

նել եւ ազատ արձակել 1914 թ. Նոյեմբերի 1-ից յետոյ անհետացած, առեւանգուած, ներկալուած եւ ազատազրկուած ամէն ռասայի եւ կրօնի անձանց¹⁴: Փաստաթղթի տուեալ դրոյթով փաստօրէն հնարաւորութիւն էր ընձեռնում իրենց կամքին հակառակ գերեվարուած հայ կանանց, աղջիկներին ու որբերին փրկել անխուսափելի ուժացումից եւ ազատ արձակել: Հարկ է նշել, որ պատասխանատու այդ գործը չէր վստահուում թուրքական իշխանութիւններին, այլ նախատեսուում էր Ազգերի Լիկայի Խորհրդի կողմից ստեղծել խառը յանձնաժողով, որը տուժածների, նրանց ընտանիքի անդամների եւ մերձաւորների բողոքների հիման վրայ հետաքննութիւններ էր իրականացնելու՝ նշուած խմբերի անձանց յայտնաբերելու եւ ազատ արձակելու նպատակով: Իր հերթին՝ օսմանեան կառավարութիւնը պարտաւորուում էր ամէն կերպ աջակցել այդ յանձնաժողովի գործունէութեանը, ապահովել նրա որոշումների կատարումը, երաշխաւորել տուժածների իրաւունքների վերականգնումը եւ նրանց անվտանգութիւնը¹⁵: Այս դրոյթի ներառումը վկայում է այն մասին, որ յաղթանակած տէրութիւնները հիմնաւոր կասկածներ ունէին առ այն, որ թուրքական իշխանութիւնները կարող էին փորձել արհեստական խոչընդոտներ ստեղծել տուեալ գործընթացի համար, այդ պատճա-

¹⁴ Տե՛ս Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, пер. с фр., изд. Литиздата НКВД, М., 1927, с. 41.

¹⁵ Տե՛ս նոյն տեղում, с. 42:

ռով էլ թուրքական կողմի վրայ նման պարտավորություններ էին դրում:

Ինչպես յայտնի է, ցեղասպանություն եզրոյթը շրջանառութեան մէջ դրած միջազգային իրաւունքի մասնագետ Ռաֆայէլ Լեմկինի մասնակցութեամբ մշակուած 1948 թ. Դեկտեմբերի 9-ի ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանութեան յանցագործութեան կանխարգելման եւ պատժման մասին» կոնվենցիայում այդ յանցագործութեան յանցաւոր գործողութիւնների շարքում նշում էր ազգային, ռասայական, կրօնական կամ էթնիկ խմբի երեխաներին բռնի մէկ այլ խումբ տեղափոխելը¹⁶: Կոնվենցիայի յանցակազմի բաժնում ամրագրուած այս յանցաւոր արարքը մինչ այդ կատարուած տուեալ յանցագործութեան դէպքերից բնորոշ է եղել հայերի ցեղասպանութեանը: Ինչ վերաբերում է կոնվենցիայի ընդունմանը նախորդած հրեաների ցեղասպանութեանը, ապա յիշեալ յանցաւոր գործողութեան մասին միանշանակ պնդել հնարաւոր չէ, քանի որ չկան բաւարար պատմական փաստեր, որոնք կ[']ապացուցեն հրեայ երեխաների զանգուածային փոխանցումը գերմանական «արիական» միջավայր¹⁷:

Հայոց ցեղասպանութիւնը դատապարտող Թ. Արչամն անընդունելի է համարում հայ ցեղասպանագետ Վ.

¹⁶ St' u Права человека. Сборник международных договоров, т. 1, ч. 2, Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, 2002, с. 781.

¹⁷ St' u **Марукян А.**, Проблема Геноцида армян в современной геноцидологии, Ер., 2010, с. 58.

Տատրեանի այն մօտեցումը, որ, ի տարբերութիւն նացիստների, «օսմանեան թուրքերը բաւական բարձր են գնահատել հայ երեխաների մարմնաւորած գենոֆոնտի արժէքը»՝ դրա մէջ «ռասիստական մտածելակերպի խրախուսման վտանգ» տեսնելով¹⁸: Մինչդէռ Տատրեանի այս դատողութիւններում արտացոլուած է դառն իրականութիւնը, քանի որ բռնի իսլամացում հայ որբերից, ինչպէս նաեւ գեղեցիկ հայ աղջիկների բռնի ամուսնութիւններից ծնուած յաջորդ սերունդներով ամբողջութեամբ փոխակերպուեց ժամանակակից թուրքերի գենոֆոնտը: Տուեալ դէպքում խօսքը ոչ թէ Արչամի, այսպէս կոչուած, «սոցիալական ինժեներութեան», այլ պարզապէս «գենային ինժեներութեան» մասին է եւ պատահական չէ, որ Հայոց ցեղասպանութեան իրագործումից մէկ դար անց էլ «ինքնութեան ճգնաժամը» շարունակում է մնալ ներկայիս Թուրքիայի քաղաքական համակարգի հիմնական մարտահրաւերներից մէկը: Օսմանեան կայսրութիւնից սկսած տարբեր ժամանակաշրջաններում ուծացման ենթարկուած մարդիկ եւ նրանց սերունդները լուրջ կասկածներ ունեն իրենց էթնիկ պատկանելութեան վերաբերեալ, եւ որոշ հետազոտութիւնների համաձայն Թուրքիայի բնակչութեան 38-40 տոկոսն իրեն թուրք չի համարում¹⁹: Փաստերը ցոյց են տալիս, որ հայ պապիկ, տատիկ

¹⁸ St' u Dadrian V., *Children as Victims of Genocide: The Armenian Case*, "Journal of Genocide", Research 5, N 3, September 2003, pp. 421-427.

¹⁹ St' u **Հայ Դատն** այսօր, նիւթերի ժողովածու, Թեհրան, 2005, էջ 46:

ունեցողները բաւական մեծ թիւ են կազմում, որոնց կամ նոր է ասուել իրենց ընտանիքի մասին իրականութիւնը, կամ նրանք իմացել, բայց վախեցել են արտայայտուել: Ահա հէնց այս մարդիկ են, որ, տեղեկանալով տասնամեակներ շարունակ թաքցուած եւ գաղտնի պահուած իրենց իրական ինքնութեան մասին, ապրում են «ինքնութեան ճգնաժամ»: Այժմ եւս Թուրքիայում ծայր առած «էթնիկ ինքնութեան ճգնաժամի» քննարկման շրջանակներում ի յայտ են գալիս նոր փաստեր ցեղասպանութեան ժամանակ առեւանգուած հայ երեխաների, յատկապէս՝ աղջիկների մասին, որոնց՝ մահմետականների հետ ամուսնութեան հետեւանքով ներկայիս Թուրքիայում ձեւաւորուել է հայկական արեան որոշակի տոկոս ունեցող խառնածինների հոծ բանակ²⁰:

Ամփոփելով նշենք, որ հայ որբերին մահմետականացնելու եւ նրանց ձուլելու գործընթացը հանդիսացել է Օսմանեան իշխանութիւնների կողմից ծրագրուած ու հետեւողականօրէն իրագործուած հայերի ցեղասպանութեան յանցաւոր քաղաքականութեան գործիքներից, դրսեւորումներից մէկը: Թուրքական իշխանութիւնների կողմից ձուլման ենթակայ են համարուել մանկահասակ որբացած այն հայ երեխաները, որոնց մօտ հայկական ազգային ինքնութիւնը դեռեւս վերջնականապէս

²⁰ Տե՛ս Մելքոնյան Ռ., Բալամացված հայերի խնդիրների շուրջ. Թուրքիայի իսլամացված հայության խնդրի ուսումնասիրություն, Եր., 2009, էջ 20-21:

ձեւաւորուած չի եղել: Բացի այդ, ձուլման գործընթացի թիրախ են համարուել նաեւ մանկահասակ հայ աղջիկները, որոնց իրենց կամքին հակառակ ամուսնացրել են մահմետականների հետ, որպէսզի նրանցից ծնունեն մահմետական, թուրք սերունդներ:

ARMENIAN ORPHANS TARGETED BY THE GENOCIDE POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE

Armen Ts. Marukyan
Institute of History of NAS RA
Doctor of Science in History, Professor

Key words: Armenian Genocide, Ottoman Empire, assimilation policy, Armenian orphans, young Armenian girls, Turkish orphanages, Muslim families.

The process of converting Armenian orphans to Islam and assimilating them was one of the tools and manifestations of the criminal policy of the Armenian genocide planned and consistently implemented by the Ottoman authorities.

Armenian children who were orphaned as children and whose Armenian national identity was not definitively formed yet, were subject to assimilation by the Turkish authorities. In addition, young Armenian girls were also considered targets of the assimilation process, who were married to Muslims against their will, so that Muslim, Turkish generations would be born from them.

ՄԱՐԻԱ ԵԱԿՈԲՍԵՆ (ՃԷՅԲԸՊՍԸՆ)
«ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ» ՈՐՈՒՄ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԿՁԲՆԱՂԲԻՒՐ

Արփինէ Ռ. Բաբումեան
ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ
պ.գ.թ.

Բանալի բառեր՝ Եակոբսէն Մարիա, Հայոց
ցեղասպանութիւն, «Կանանց առաքելութեան աշխատող-
ներ», Խարբերդ, Մեզրէ, միսիոներներ:

Ներածութիւն

Համիտեան կոտորածների եւ յատկապէս Հայոց
ցեղասպանութեան տարիներին կատարած մարդասի-
րական անձնուէր մեծ աշխատանքով աչքի ընկան բազ-
մաթիւ օտարերկրացի միսիոներներ: Նրանցից շատերը
պատմութեան մէջ մնացին ոչ միայն կոնկրետ իրենց աշ-
խատանքի՝ տասնեակ հազարաւոր հայ որբերի, կանանց
սպանդից, սովից փրկելու համար, այլ նաեւ որպէս Հայոց
ցեղասպանութեան պատմութեան կարեւոր սկզբնաղ-
բիւրների հեղինակներ: Դանիացի միսիոներուհի Մարիա
Եակոբսէնը այդ մարդկանց շարքում առաջիններից մէկն
էր՝ հաշուի առնելով նրա կատարած աշխատանքի,
մարդկային կարեկցանքի ու նուիրման ծաւալն ու նաեւ
միսիոներուհու հեղինակած «Օրագրութեան» կարեւորու-
թիւնը: Սոյն անդրադարձը մի փոքր ակնարկ է, յարգան-

քի տուրք Մարիա Եակոբսէն մարդուն, միսիոներուհուն
եւ Հայոց ցեղասպանութեան ականատեսին:

Հայանպաստ շարժումը Սկանդինաւեան երկրներում

Համիտեան կոտորածներից սկիզբ առած հայան-
պաստ մարդասիրական շարժումն իր արձագանգը գտաւ
նաեւ Սկանդինաւեան երկրներում, որտեղ ժամանակի
մամուլից, տարբեր հրատարակութիւններից տեղեկանա-
լով հայերի դէմ իրականացուած հալածանքների ու կո-
տորածների մասին՝ մի շարք առաջադէմ գործիչներ եւս
միացան հայանպաստ շարժմանը: Սկանդինաւեան
երկրներում մարդասիրական շարժման մէջ կարեւոր
տեղ ունէր «Կանանց առաքելութեան աշխատողներ»
(ԿԱԱ, դանիերէն՝ Kvindelige Missions Arbejdere կամ
KMA) կազմակերպութիւնը, որը 1894 թ. հիմնուել էր
Շուէտիայում²¹: Սկզբնական շրջանում կազմակերպու-
թեան խնդիրն էր որոշակի քարոզչական սոցիալական,
նպաստամատոյց աշխատանքների կազմակերպումը
կանանց կողմից եւ կանանց համար²², բայց արդէն հա-
միտեան կոտորածներից յետոյ կազմակերպութիւնը
սկսում է օժանդակութիւն ցուցաբերել նաեւ Խարբերդի,
Մարաշի, Վանի, Մուշի գերմանական որբանոցներում

²¹ Matthias Bjørnlund, Danish Missionaries in Kharpert Province: A Brief Introduction, October 2015 in www.hetq.am.

²² Karekin Dickran, *The Danish Peace Academy: Maria Jacobsen and the Genocide in Armenia*, 2004, in <http://www.fredsakademiet.dk/library/karekin/ukmaria.htm>

ապաստանած հայ որբերին: Ինչպէս պատմաբան Մաթիաս Բեորկլունսոն է որակում, կոտորածները այն հիմնական խթանը դարձան, որ այս կազմակերպութիւնը Աստուածաշնչային ընկերութիւնից վերածուէր միսիոներական կազմակերպութեան²³:

1900 թ. կազմակերպութեան մասնաճիւղ հիմնուեց նաեւ Դանիայում: Նոյն թուականին դանիական կազմակերպութեան կողմից առաջինը Խարբերդ ուղարկուեց միսիոներուի Բրիստա Համերը, ում ջանքերով արդէն 1903 թ. Մեզրեում հիմնուում է «Էմմաուս» անուանմամբ դանիական որբանոցը: 1909 թ.-ից որբանոցը գլխաւորում էր դանիացի Քարէն Մարիա Պետերսէնը: Որբանոցը յայտնի էր որպէս Սկանդինավեան որբանոց, քանի որ աշխատակիցներ ուներ եւ օժանդակութիւն էր ստանում նաեւ սկանդինաւեան միւս երկրներից: Մասնաւորապէս, մինչեւ Մուշ գնալը Էմմաուսում էր աշխատում նաեւ Շուէտ միսիոներուի Ալմա Եոհանսոնը, որի նոթերը Մուշում հայերի կոտորածների վերաբերեալ եւս Հայոց ցեղասպանութեան կարեւոր աղբիւրներից է²⁴: Այսպէս, 1901-1920 թթ. «Կանանց առաքելութեան աշխատողներ» կազմակերպութեան կողմից վեցից աւել միսիոներներ ուղարկուեցին ծառայութեան Մեզրէ, Պիթլիս, Վան, Մա-

լաթիա, Խարբերդ²⁵:

Սկանդինաւեան երկրների միսիոներների գործունէութեանը մասնակցութիւն եւ մեծ ներդրում ունեցանաւ դանիացի միսիոներուի Մարիա Եակոբսէնը: Դեռեւս 1898 թ. նա մասնակցում է բարոնուի Սիգրիդ Քուրքի կազմակերպած քրիստոնէական միաբանութեան ժողովին, որտեղ խօսւում էր հայերի կրած տառապանքների մասին²⁶: Տասնհինգամեայ Մարիային խորապէս յուզում է այս հանդիպումը, եւ նա, թերեւս, այդ պահից սկսած մտադրում է հնարաւորութեան դէպքում աջակցել հայ ժողովրդին: 1906 թ. աւարտելով հիւանդապահուիների դասընթացները՝ Եակոբսէնը անդամագրւում է «Կանանց առաքելութեան աշխատողներ» կազմակերպութեանը, եւ ի տարբերութիւն սկանդինաւեան միւս միսիոներուիների, որոնք ծառայութեան էին անցնում գերմանական առաքելութեան հովանու ներքո, նա 1907 թ. ուղարկւում է Խարբերդ «Ամերիկեան նպաստամատոյց կազմակերպութեան» կողմից եւ աշխատանքի է անցնում հիւանդանոցում: Եակոբսէնը «Կանանց առաքելութեան աշխատողներ» կազմակերպութեան կողմից Օսմանեան տէրութիւն ուղարկուած հինգերորդ միսիոներուիին էր²⁷:

²³ Matthias Bjørnlund, Danish Missionaries in Kharpert Province: A Brief Introduction, October 2015, in www.hetq.am.

²⁴ Տե՛ս՝ Յուհանսոն Ա., Աքսորյալ ժողովուրդ. մեկ տարի հայոց պատմությունից, 2008, Երևան:

²⁵ Karekin Dickran, *The Danish Peace Academy: Maria Jacobsen and the Genocide in Armenia*, 2004, in <http://www.fredsakademiet.dk/library/karekin/ukmaria.htm>

²⁶ Նոյն տեղում:

²⁷ Նոյն տեղում:

«Օրագրութիւն»ը որպէս սկզբնաղբիւր

Կարճ ժամանակահատուածում Եակոբսէնը տիրապետում է հայերէնին՝ տեղացիների հետ հաղորդակցուելու համար: Միեւնոյն ժամանակ Մարիա Եակոբսէնը սկսում է գրառումներ կատարել իր օրագրում, որը հետագայում դառնում է Հայոց ցեղասպանութեան ականատեսի արժէքաւոր վկայութիւն: Օրագրի գրառումները միսիոներուին սկսում է 1907 թ. եւ աւարտում 1919 թ., երբ առողջական խնդիրներից դրդուած ստիպուած է լինում հեռանալ Դանիա: Երկար տարիներ միսիոներուին իր օրագիրը գաղտնի էր պահում բոլորից, քանի որ մեծ դժուարութեամբ էր այն դուրս բերել Օսմանեան կայսրութեան սահմաններից: Մարիա Եակոբսէնի «Օրագրութիւն» թարգմանուել է հայերէն, ապա առաջին անգամ հրատարակուել Պէրուբում՝ նրա մահից տարիներ անց՝ 1979 թ.²⁸: Հետագայում գիրքը թարգմանուեց եւ հրատարակուեց նաեւ անգլերէն²⁹:

Եակոբսէնը 1907 Սեպտեմբերի 7-ին սկսում է օրագիրը չափազանց յուզիչ տողերով. «Այս օրը պիտի չմոռնամ: Այս օրը թէ ուրախութեան, թէ տրտմութեան օր էր: Իմ սիրտը սակայն, ալ աւելի ուրախութիւնով լեցուած էր: Ուրախ էի որովհետեւ երկար աշխատանքէ ու փայփայ-

ուած փափաքէ ետք, նպատակիս հասած էի»³⁰: 1907 թ. Հոկտեմբերին արուած հետեւեալ գրառումը մէկ անգամ եւս վկայում է այն մասին, թէ որքան սպասուած էր այս աշխատանքը միսիոներուին համար. «Հիմա ճամբայ ելած էի երթալու այն երկիրը ուր Աստուած ինձի համար պատրաստած էր իր գործին համար: Աստուած ինձ շատ զօրաւոր ոյժ մը շնորհած էր որուն համար միայն շնորհակալութիւն կրնայի յայտնել: Ուրեմն, Երեքշաբթի 29 Հոկտեմբերին հասայ Խարբերդ: Բոլոր սրտովս կրնայի ըսել թէ Տէրը բարի է ու իր բարիքը աննկարագրելի է: Եւ վերջապէս հասայ այն վայրը, որ այնքան փափաքած էի գալու»³¹:

Միսիոներուին, ոգեւորուած իր կոչմամբ ու անելիքներով, չէր էլ պատկերացնում, որ իր աշխատանքն ու հետագայ ամբողջ կեանքն արդէն լինելու էր ոչ միայն Աստծոյ խօսքի քարոզում, բարեգործութիւն, այլ աւելին՝ նա ներկայացնելու էր Աստծոյ խօսքը գործով, դառնալու էր փրկօղակ շատ ու շատ հայերի համար, նաեւ կարեւոր ականատես մի ամբողջ ժողովրդի ողբերգութեան:

Ստուարածաւալ օրագիրը հարուստ նիւթ, փաստական տուեալներ է պարունակում 1915-1919 թթ. Խարբերդի գաւառակի հայութեան տեղահանութեան, կոտորածների վերաբերեալ, արժէքաւոր տուեալներ միւս գաւառների՝ Ակն, Արաբկիր, Չմշկաձագ, ու նաեւ յարակից

²⁸ Ճէքքլասըն Մ., Օրագրութիւն: 1907-1919. Խարբերդ, Անթիլիաս 1979:

²⁹ Maria Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary: Harpoot, 1907-1919*, Gomidas Books, 2001, USA.

³⁰ Ճէքքլասըն Մ., նշվ. աշխ., էջ 1:

³¹ Նոյն տեղում, էջ 7:

նահանգների՝ մասնաւորապէս Տիարաքիի, Հալէպի նահանգի Ուրֆա, Հալէպ բնակավայրերի, Պիթլիսի հայութեան ճակատագրի վերաբերեալ:

Օրագրում գրառուած տեղեկութիւնները Եակոբսէնը մէջբերում է տարբեր աղբիւրներից, որոնք կարելի է խմբաւորել հետեւեալ կերպ՝

1. սեփական դիտարկումներն ու փաստագրութիւնը. մինչեւ 1915 թ. եւ նաեւ ցեղասպանութեան տարիներին Եակոբսէնը յաճախ է ճամբորդել, գնացել է Խարբերդի դաշտի գիւղեր, Արաբկիր, Մալաթիա, այլ բնակավայրեր, հետեւաբար ներկայացուող հիմնական ինֆորմացիան հեղինակի՝ որպէս ականատեսի վկայութիւնն է;

2. հայ տարագիրներից ստացուած տեղեկութիւնները. խօսքն այլ գաւառներից, նահանգներից տեղահանութեան ենթարկուած եւ Խարբերդ հասած մարդկանց մասին է;

3. ամերիկացի, դանիացի, շուէտ, գերմանացի միսիոներների, դիւանագիտական աշխատողների հետ իր եւ միւս միսիոներների ունեցած նամակագրութիւնից, շփումներից ստացուած տեղեկութիւններ;

4. հիւանդանոցում բուժուող կամ այլ վայրերում հանդիպած թուրքերից, քրտերից լսած տեղեկութիւններ:

Նախ նշենք, որ Խարբերդում եւ Մեզրէում իր ամբողջ գործունէութեան ընթացքում, Եակոբսէնը փորձել է օգտակար լինել գրեթէ բոլոր կարիքաւորներին՝ անկախ ազգութիւնից, բայց ակնյայտ էր նաեւ նրա մեծ սէրն ու

կարեկցանքը հայերի նկատմամբ: Օրագրութեան բացառապէս բոլոր էջերում Եակոբսէնը մեծ ջերմութեամբ, կարեկցանքով, սիրով է խօսում հայերի մասին: 1914 թ. իրադարձութիւնները միսիոներուին ներկայացնում է որպէս պատերազմական իրավիճակի հետեւանք՝ զինուորագրում, հիւանդութիւններ, վիրաւորներ, զինուորագրումից փախուստ, հետապնդումներ եւն: Սակայն իրավիճակի արագ փոփոխութիւնը, նաեւ հայերի թիրախաւորումը չէր կարող աննկատ մնալ միսիոներուի աչքից: Արդէն 1914 թ. Օգոստոսի 3-ին Եակոբսէնը գրում է. «Հայերուն եւ թուրքերուն յարաբերութիւնները քանդուած են: Մեր սրտերը կը ցաւին երբ հայերը բանտ կը տանին: Մտաբերեցէք, մաքուր, երիտասարդ, քրիստոնէայ մարդ մը պիտի ապրի հազարաւոր անտաշ, վայրի մարդոց մէջ որոնց կեանքը անասուններու կեանքի մակարդակէն ցած եղած է»³²: Նոյն գրութեան մէջ Եակոբսէնը աւելացնում է. «Երանի թէ զացող հայերուն տեղ մեզի տարած ըլլային: Այս դժուարին ժամանակներուն մէջ կը զգայինք թէ որքան մօտ էինք հայ եղբայրներուն ու քոյրերուն»³³:

1915 թ. սկսած միսիոներուի գրառումները աւելի յաճախակի են դառնում: Նա մանրամասնօրէն գրում է 1915-1916 թթ. իրադարձութիւնների վերաբերեալ՝ երբեմն ամէն օր կամ առնուազն շաբաթը երկու-երեք անգամ: Ապրիլի 1-ին Եակոբսէնը գրում է, որ յստակօրէն գիտակ-

³² Նոյն տեղում, էջ 56:

³³ Նոյն տեղում:

ցում են, որ կառավարութիւնը թշնամական դիրք է ընդունել բոլոր քրիստոնեաների ու միսիոներների նկատմամբ, իսկ հետագայ օրերին արդէն իսկ խօսւում էր մօտալուստ ջարդի մասին³⁴:

Հայերի ընդհանուր տեղահանութեան մասին Խարբերդում, ըստ Եակոբսենի յայտարարուել է Յունիսի 26-ին: Նշում էր, որ նրանց տանելու են Ուրֆայի ուղղութեամբ: Եակոբսենը գրում է. «Եթէ այս իրական էր, շատ յստակ էր որ այս մեկնումը հայ ժողովուրդին մաքրագործումը կը նշանակէր»³⁵: Ամառուայ ընթացքում Խարբերդում, նաեւ ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանում արձանագրուած դէպքերը իրականութիւն դարձրին Եակոբսենի կանխատեսումը: Յուլիսի 18-ի դրութեամբ արդէն, ըստ միսիոներուիւ, Խարբերդում մնացել էին սակաւաթիւ հայեր, որոնց մի մասը թաքնուած էին, ոմանք՝ փրկագին էին վճարել, ոմանք էլ կրօնափոխ էին եղել: Ասորիներն ու յոյները այս օրերին դեռ տեղահանուած չէին³⁶:

Եթէ ամերիկացի հիւպատոս Լեալի Դեվիսը Խարբերդի նահանգը անուանում էր «Սպանդի նահանգ»³⁷, ապա Եակոբսենը 1915 թ. Յուլիսի 28-ին գրում է. «Մեր

վիլայէթը փոս մըն էր: Եթէ երկրին այլ գիւղերէն ու վայրերէն ողջ մնացողները հոս հասնէին, անոնք կը սպանուէին: Շատ քիչերը Աստուծոյ հրաշքով կ'ազատէին ու մեր քով կու գային»³⁸:

Այս ընթացքում Եակոբսենը բազմաթիւ անգամներ յիշատակում է Խարբերդի նահանգի միւս բնակավայրերի տեղահանութեան, կոտորածների մասին, նաեւ տեղեկութիւններ հաղորդում այլ նահանգներում հայերի ցեղասպանութեան դրուագներից: Դեռեւս 1914 թ. Օգոստոսի 23-ին վերաբերող գրութեան մէջ Եակոբսենը յիշատակում է Տիարպէքիի հրդեհի մասին, որի հետեւանքով 1600 խանութներ էին այրուել, որոնց մեծամասնութիւնը հայերին էր պատկանում: Եակոբսենը վստահեցնում է, որ հրդեհը դիտաւորեալ է կազմակերպուել³⁹, թուրքական պաշտօնական աղբիւրները սովորութեան համաձայն փորձում էին սքողել հրդեհի դիտաւորեալ կազմակերպուած լինելու հանգամանքը:

1915 թ. Սեպտեմբերի 1-ին Եակոբսենը գրում է, որ ամերիկացիներ Ռիզզին ու Տուլերսին գայմագամը պատմել է, որ Վանն ու Պիթլիսը բնաջնջուած են⁴⁰: Պիթլիսի ու Վանի վերաբերեալ տեղեկութիւնը հաստատուում էր նաեւ Օգոստոսի 29-ին Մուշից Մեզրէ հասած շուէտ ճիւղիներուի Ալմա Եոհանսոնի ու նորվեգուի Բոտիլ Բեդլս-ի

³⁴ Նոյն տեղում, էջ 87:

³⁵ Նոյն տեղում, էջ 107:

³⁶ Նոյն տեղում, էջ 117:

³⁷ Դեիւ Լ., Սպանդի երկիրը. ամերիկյան դիվանագետի զեկուցագիրը հայկական ցեղապանության մասին. 1915-1917, Երևան, 2001, էջ 161:

³⁸ Ճէքքպարն Մ., նշվ. աշխ., էջ 123:

³⁹ Նոյն տեղում, էջ 62:

⁴⁰ Նոյն տեղում, էջ 135:

պատմածներով: 1915 թ. Հոկտեմբերին Մեզրե են գալիս նաեւ Մարտինից արքայութեան ամերիկացի միսիոներ-բժիշկներ Ա. Անտերսը, Դ. Թոմը եւ միսիոներուհի Ա. Ֆրնանգան⁴¹, որոնք պատմում են Մարտինում եւ Տիար-պէքիրում տեղի ունեցած ձերբակալութիւնների, կոտորածների մասին:

1915 թ. ամրանն արդէն միսիոներների համար պարզ էր, թէ իրականում ինչ դիտաւորութեամբ էր կազմակերպուել հայերի տեղահանութիւնը, Եակոբսէնը Նոյեմբերի 22-ին, երբ Խարբերդում ու Մեզրեում այլեւս հատուկէնստ թաքնուած հայեր էին մնացել, մէկ անգամ եւս շեշտում է այն միտքը, թէ որն է թուրքերի նպատակը, այն է՝ «բնաջնջել հայ ազգը, շատ ծանր չարչարանքներով՝ որքան որ կրնային, ջարդել»⁴²: Սրա մասին է վկայում նաեւ թուրքական որբանոցների գործունէութեան վերաբերեալ անդրադարձը: Եակոբսէնը շեշտում է այն հանգամանքը, որ այդ որբանոցներում երեխաները սովամահ էին լինում, «այդ խեղճերը ճանճերու նման կը մեռնէին»⁴³: Մէկ այլ հատուածում Եակոբսէնը նշում է, որ թուրքական որբանոցի հայ փոքրիկներին սայլերով տարել էին ու գետը նետել⁴⁴:

⁴¹ Մկրտիչեան Թ., Տիգրանակերտի նահանգի ջարդերը եւ քիւրտերու զազանութիւնները, Գահիրէ, 1919, էջ 67:

⁴² Ճէքքապսըն Մ., նշվ. աշխ., էջ 168:

⁴³ Նոյն տեղում, էջ 121:

⁴⁴ Նոյն տեղում, էջ 151:

Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին արձանագրուած մէկ այլ իրողութեան՝ եկուոր մուսուլման գաղթականների մասին եւս անդրադարձել է միսիոներուհին. նա գրում է որ այդ թուրքերը գալիս են Պիթլիսի ու Վանի շրջակայքից, թէեւ գաղթականների մէջ կան նաեւ այնպիսիք, որոնք եկել էին Ռուսաստանից, խօսքը չերբէզների մասին է: Բոլոր այդ գաղթականները օգտուում էին յօգուտ կառավարութեան գրաւուած հայերի ունեցուածքից: Նրանք արտեր, անասուններ էին ստանում⁴⁵:

Մէկ այլ կարեւոր հանգամանք նշենք՝ Եակոբսէնը ոչ մի կերպ չէր արդարացնում կրօնափոխութիւնը, նոյնիսկ, երբ երիտասարդ աղջկայ կրօնափոխութիւնը կարող էր նրա հարազատներին փրկել մահից⁴⁶:

Եակոբսէնը գրառումներում նկարագրում է ոչ միայն իրադարձութիւնները, այլ նաեւ այն փրկութեան, հովանաւորութեան, որբախնամ աշխատանքը, որը կատարում էին միսիոներները տուեալ ժամանակահատուածում: Բացի առօրեայ հիւանդանոցային աշխատանքը, միսիոներուհին այցելում էր յարակից բնակավայրեր, տներ, կապ պահում միւս աշխատակիցների հետ, խնամում ապաստան տուած որբերին, վիրաւորներին, հագուստ ու սնունդ բաժանում կարիքաւորներին: 1915 թ. վերջերին, երբ խօսքը գնում էր միսիոներների պաշտպանութեան, հոգածութեան տակ գտնուող հայերի

⁴⁵ Նոյն տեղում., էջ 150-152:

⁴⁶ Նոյն տեղում, էջ 126:

թուաքանակի մասին, ապա նրանց թիւը հաշուելում էր հարիւրներով, մինչդեռ հետագայ տարիներին նրանց թիւը գնալով աւելացաւ, քանի որ յարակից տարածքներից Խարբերդում եւ Մեզրէում էին հաւաքում կոտորածներից փրկուած հայեր: Այսպէս, 1917 թ. Յունուարի 7-ի օրագրութեան մէջ Եակոբսէնը նշում է, որ Խարբերդում եւ Մեզրէում նրանք կերակրում ու հագցնում են արդէն 5000-ից աւել հայերի: Նաեւ օգնութիւն է ուղարկում Մալաթիա, Արաբկիր ու Տիարպէքիր⁴⁷: Նոյն 5000 թուաքանակը միսիոներուին շեշտում է մի քանի այլ հատուածներում, նաեւ նշում, որ աշխատանքը կատարող միսիոներները թուով 6-ն էին⁴⁸: 1917 թ. սկզբներին արդէն համատարած սովի պայմաններում խիստ հրատապ դարձաւ ցորեն հայթայթելու խնդիրը: Միսիոներուին ցաւով գրում է, որ այլեւս պէտք է դադարէին 5000 հոգու հաց բաժանել⁴⁹:

Ամերիկացի միսիոներների մեկնումից յետոյ Ամերիկեան Նպաստամատոյց կազմակերպութեան միակ աշխատակիցը Խարբերդում Եակոբսէնն էր⁵⁰: Սա միսիոներուի ու համար խիստ պատասխանատու, նաեւ առաւել լարուած ժամանակաշրջանն էր, քանի որ նա դարձաւ կոտորածներից փրկուած ու նպաստամատոյց կազմա-

⁴⁷ Նոյն տեղում, էջ 257:

⁴⁸ Նոյն տեղում, էջ 267:

⁴⁹ Նոյն տեղում, էջ 289:

⁵⁰ The Missionary Herald, 1917, October, p. 467.

կերպութիւնների շնորհիւ դեռեւս գոյատեւող որբերի, կանանց համար միակ ապաւենն ու փրկութեան յոյսը: 1917 թ. սկզբներից եւ յատկապէս Մայիս ամսից Եակոբսէնի գրառումների պարբերականութիւնը դառնում է ավելի ուշ-ուշ: Նա նոթատետրում գրում է արդէն ամիսը մէկ-երկու անգամ. սա անկասկած կապում էր Եակոբսէնի աշխատանքի ծաւալի անհամեմատ մեծացման եւ ժամանակի սղութեան հետ: Այսպէս, 1917 թ. Մայիսի 22-ի գրառմանը, որը վերաբերում էր ամերիկացի միսիոներների եւ հիւպատոսի Խարբերդից եւ Մեզրէից հեռանալուն, յաջորդում է Յուլիսի 12-ի ծաւալուն գրառումը, որտեղ միսիոներուին փորձել է վերյիշել անցած մէկ ամսուայ իրադարձութիւնները: Այստեղ ի թիւս այլ դէպքերի եւ կատարած աշխատանքների միսիոներուին յիշատակում է նաեւ իր որբախնամ գործունեութեանը վերաբերող շատ կարեւոր դրուագներ եւս: Այսպէս, Եակոբսէնը գրում է, որ փողոցներից հաւաքել է 420 փոքրիկների, որոնց համար կառավարութիւնից վարձել է 11 տներ, նրանց համար նշանակել մայրիկներ եւ ապահովել օրական հացով միայն⁵¹: Յաջորդ՝ Օգոստոսի 29-ի գրառման մէջ Եակոբսէնը յիշատակում է արդէն իր կողմից խնամուող 600 փոքրիկների մասին, որոնք գնալով տկարանում են, քանի որ հաց հայթայթելն էլ էր դարձել սէժ խնդիր⁵²:

Չնայած աշխատանքի ամբողջ ծանրութեանն ու

⁵¹ Հէյքքայսըն Մ., նշվ. աշխ., էջ 292:

⁵² Նոյն տեղում, էջ 300:

այն հանգամանքին, որ Եակոբսենը մենակ էր կրում այն, Խարբերդից ԱՄՆ հեռացած ամերիկացի միսիոներները, նամակներում նկարագրելով որբերի ծանր վիճակը, նշում էին, որ «միսս Եակոբսենը հերոսաբար է կրում իրենց թողած բեռը»⁵³:

Ցաւօք, Եակոբսենի 1917 թ. Օգոստոսի 29-ի գրառմանը յաջորդող գրառումը վերաբերում է արդէն 1918 թ. Յունուարի 30-ին: Այստեղ, ի թիւս այլ իրադարձութիւնների, միսիոներուիին գրում է 1917 թ. Նոյեմբերին մը. Էհմանի⁵⁴ հետ Մալաթիա այցելութեան մասին, որտեղ ըստ նրա տեսածի, ապրում էին միայն 30 հայ բողոքական կանայք ու երեխաներ, իսկ ողջ մնացած ու Մալաթիայում ապրող լուսաւորչականներից գրեթէ բոլորը մահմետականացում էին: Նրանք վախից խօսում էին միայն թուրքերէն⁵⁵:

1918 թ. Փետրուարի 8-ին Եակոբսենը կրկին գրում է, որ իրենից բացի Խարբերդում միսիոներ չկայ, մինչդեռ իր խնամքի տակ են մօտ 500 որբեր, նաեւ շատ աղքատներ ու եղած ամբողջ հայ բնակչութիւնը⁵⁶: Թերեւս, այստեղ նա նկատի ուներ Խարբերդ քաղաքը, նաեւ այն, որ միակ ներկայացուցիչն է ամերիկեան նպաստամատոյց առաքելութեան: Նշենք, որ Եակոբսենը միակ դանիացի

միսիոներուիին չէր, որ ցեղասպանութեան տարիներին մնաց ու գործեց Խարբերդում եւ շրջակայքում: Նշուած տարածքում՝ խօսքը յատկապէս Մեզրէ քաղաքի մասին է, գործում էին նաեւ միսիոներուիներ Հանսինա Մարչերը, Ժեննի Ժենսենը եւ Քարէն Մարիա Պետերսէնը: Վերջինս Մեզրէի դանիական Էմմաուս մանկատան տնօրէնն էր 1909 թ.-ից եւ Մեզրէից հեռացաւ Եակոբսենի հետ 1919 թ.: Օրագրից կարելի է ենթադրել, որ թէեւ Եակոբսենը բարեկամական յարաբերութիւններ ուներ Մեզրէում եւ Խարբերդում, շրջակայ այլ տարածքներում աշխատող ամերիկացի, գերմանացի, շուէտ, դանիացի միսիոներների հետ, սակայն նրա ամենամտերիմ անձնաւորութիւնը այս տարիներին հենց Քարէն Պետերսէնն էր: Միսիոներները փորձում էին իրար հանդիպել ամէն հնարաւորութեան դէպքում, ինի մասին յիշատակում է Եակոբսենը իր նոթերում: Ինչ վերաբերում է Պետերսոնի՝ այս տարիների գործունէութեան վերաբերեալ հնարաւոր գրառումների մասին, ապա պատմաբան Մաթիաս Բեռնկունդը իր յօդուածներից մէկում նշում է, որ դանիական «Կանանց առաքելութեան աշխատողներ» կազմակերպութեան արխիւում յայտնաբերուած տետրի ու մի քանի այլ ձեռագիր թերթերի հեղինակը հենց Պետերսոնն է, թէեւ դրանցից որեւէ մէկում չկայ նրա ստորագրութիւնը: Պատմաբանը վստահեցնում է, որ ձեռագրերից մի քանիսը Հայոց ցե-

⁵³ The Missionary Herald, 1917, October, p. 468.

⁵⁴ Էհմանը Մեզրէում գերմանական առաքելութեան ղեկավարն էր:

⁵⁵ Ճէյքքլայսըն Մ., նշվ. աշխ., էջ 302:

⁵⁶ Նոյն տեղում, էջ 311:

դասպանութեան ականատեսների յուշագրութիւններ են՝
գրի առնուած Քարէն Մարիայի կողմից⁵⁷:

Խիստ ուշագրաւ է Եակոբսենի նամակը՝ գրուած
ամերիկացի միսիոներուհի Ռուք Փարմելիին 1919 թ., երբ
վերջինս պատրաստուում էր վերադառնալ Խարբերդ՝
շարունակելու միսիոներական գործունէութիւնը: Եա-
կոբսենը գրում է. «Վերադարձիր շուտ, օ, դա այնքան
ծանր է՝ երկու տարի՝ լի վախով, անհանգստութեամբ,
մեծ պատասխանատւութեամբ: Կարող ես պատկերաց-
նել՝ ինչ է նշանակում պատասխանատու լինել աւելի
քան հազար մարդու, ամբողջ աշխատանքի ու աշխա-
տողների համար: Ես պէտք է լինեմ մայր, ուսուցիչ, բժիշկ
եւ ամէն ինչ: Այստեղ բաւական աշխատանք կայ բոլոր
նրանց համար ովքեր կգան»⁵⁸: Նամակի բովանդակութիւ-
նը խիստ զգացմունքային է, ինչը այդքան էլ յատուկ չէր
Եակոբսենի օրագրութեանը: Կարծում ենք, որ գործընկե-
րուհուն ուղղուած նամակում միսիոներուհին ի ցոյց է
դրել իր զգացմունքները, լարուածութիւնը, ինչու չէ՝
յոգնածութիւնը, մինչդեռ օրագրութեան մէջ նա բաւական
զուսպ է, փորձելով չխօսել իր իրական ապրումների,
դրանց խորութեան մասին:

Եակոբսենը օրագրում համառօտ գրառումներ է

⁵⁷ Bjornlund M., Recording Death and Survival: Karen Marie Petersen, Missionary Witness to Genocide, 2012 January, <https://www.academia.edu/13352756/>.

⁵⁸ The Missionary Herald, 1919, July, p. 303-304.

կատարել նաեւ 1918 թ. Յուլիս-Օգոստոս ամիսներին,
ապա՝ Հոկտեմբեր - Նոյեմբեր ամիսներին:

Այսպիսով, Մարիա Եակոբսենի հեղինակած
«Օրագրութիւնը» Հայոց ցեղասպանութեան կարեւոր աղ-
բիւրներից մէկն է՝ ճշգրտուած տեղեկատւութեամբ, հա-
րուստ փաստագրական հենքով, բազմաթիւ կարեւոր
իրադարձութիւնների արձանագրմամբ: Նաեւ գիրքը
խիստ կարեւոր է օտարերկրեայ մարդասիրական առա-
քելութիւնների կատարած աշխատանքը, հազարաւոր
հայ որբերի, կանանց փրկութեան գործը վեր հանելու
առումով:

MARIA JACOBSEN'S "DIARIES" AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Arpine R. Bablunian
Institute of History of NAS RA
PhD in History

Key words: Jacobsen Maria, The Armenian Genocide,
Women Missionary Workers, Kharberd, Mezre, missionaries.

Many foreign missionaries stood out for their humanitarian work during the Hamidian massacres and especially during the Armenian Genocide. Many of them left their trace in the history not only for their humanism and dedicated efforts of saving tens of thousands of Armenian orphans and women from slaughter and starvation, but also as the authors of memoirs on the Armenian Genocide: Danish missionary Maria Jacobsen was one of them. This reference is a

small overview and a tribute to Maria Jacobsen, a missionary and a witness of the Armenian Genocide.

Jacobsen came to Kharberd in Western Armenia in 1907 and started to work as a nurse in the hospital. She began to take notes in her diary, which later was deemed to be a valuable testimony of an eyewitness to the Armenian Genocide. The missionary began her diary from 1907 and continued to 1919, when she was forced to leave for Denmark due to health problems. For many years, Jacobsen hid her diary from everyone. It was translated into Armenian and published first in Beirut years after her death in 1979. The voluminous diary contains rich material and important information about the deportation and massacres of Armenians in Kharberd province, as well as information about the fate of Armenians in other provinces.

The diary of Maria Jacobsen is one of the important sources about the history of the Armenian Genocide, with detailed information and rich documentary support. The book also serves as a major and important source of information regarding the rescue efforts of thousands of Armenian orphans and women by foreign humanitarian missions.

ՈՐԲԵՐԻ ՀԱՅՐԻԿԸ

ՍՈՍԱՆՆԱ Գ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Արեղեանի անուան
գրականության ինստիտուտ
Բ.Գ.Դ.

*Բանալի բառեր՝ Յովհաննէս Թումանեան, որբեր,
որբանոցներ, Էջմիածին, Ալեքսանդրապոլի որբանոց,
միսիոներներ, որդեգիրներ, «Հայ որբերի եւ զաղթա-
կանների օգնության հանգանակիչ կոմիտէ»:*

Նախաբան

Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ որբե-
րին օգնության ձեռք մեկնեցին հայ եւ այլազգի գործիչ-
ներ, տասնեակ միսիոներներ՝ իւրաքանչիւրն իր ֆիզիքա-
կան ու նախ եւ առաջ հոգեկան ուժի սահմաններում: Հայ
որբերի բազմաթիւ կեանքեր փրկեցին շուէյցարացի միս-
իոներներ Յակոբ Կիւնցլերը եւ նրա կինը, դանիացի միս-
իոներներ Մարիա Եակոբսենը, Քարէն Պետերսենը, Քա-
րէն Եփփեն, շուէտ Ալմա Եոհանսոնը, Հեդվիգ Պիլը, Կա-
տարինէ Բեորնը եւ այլք: Նրանցից ոմանց որբերը մայրիկ
կանչեցին: Էստոնացի Հեդվիգ Պիլը «Պիլ մայրիկն» էր:
Հայ մանուկները ոգեղեն այնպիսի ուժ ունէին, որ երբեմն
հայացնում էին իրենց խնամակալներին: Կեանքի վեր-

ջում Հեղվիզ Պիլը գրեց. «Իմ սիրտը հայե»⁵⁹: Էստոնուհին 94 տարեկանում մոռացել էր իր իմացած բոլոր լեզուները եւ ծերանոցում հաղորդակցում էր միայն հայերեն: Նորվեգացի Բոդիլ Կատարինե Բեորնը «Կատարինե մայրիկ» դարձաւ ոչ միայն իր որդեգրի՝ Ֆրիտոֆ – Ռաֆայելի, այլեւ 1922-ին Ալեքսանդրասյունում իր հիմնած «Լուսադրիւր» մանկատան 30 որբուկների համար: Միսիոներուհիներից նա միակը չէր, որ երեխայ որդեգրեց: 27-ամեայ Քարեն Եփփեն բացի իր տանը որբերին սպաստան տալուց, հայ մանուկների կեանքեր փրկելուց՝ որդեգրեց Միսակ Մելքոնեանին եւ դարձաւ նրա մայրիկը⁶⁰: «Թոչնոց բոյնի» որբերի համար մայրիկ էր դանիացի Մարիա Եակոբսենը («Մամա Եակոբսեն»): Հալէպում մայրիկ են ասել նաեւ օր. Պիաթրիս Բոհներին⁶¹: Ամերիկացի միսիոներուհի օր. Մերի Լ. Կրաֆամը Սվազի որբանոցի մայրիկն էր: Նա տարբերում էր շատ օտարազգի միսիոներուհիներից՝ ազգայինը երեխաների մէջ վառ պահելու իր ջանքերով: Մերին Արամեան որբանոց՝ վարժարանում մանուկներին կրկնել էր տալիս. «Հա՛յ եմ ես, հա՛յ եմ ես սուրբ Մեսրոպի թոռն եմ ես»⁶²:

Հայուհիներից իշխանուհի Մարիամ Թումանեանը

⁵⁹ Ագատեան Լ., Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի, գիրք երրորդ, Լոս Անճելես, 2002, տպ. Ապրիլ, 263 էջ, էջ 98:

⁶⁰ Չոլաքեան Յ., Քարեն Եփփե, Հայ Գողգոթային եւ վերածնունդին հետ, Հալէպ, 2001, էջ 151:

⁶¹ Ագատեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 94:

⁶² Նոյն տեղում, էջ 102:

որբերի կողմից արժանացաւ մայրիկ անուանը: Որբերի փրկութեան համար գործունէութիւն են ծաւալել նաեւ հայ տղամարդիկ (Մ. Եփրեմեան, Կ. Սեֆերեան, Ա. Գենճեան, Ռ. Հերեան, Լ. Եօթնդարեան, Գ. Գալըմքերեան, Սեւ Գրիգոր, Գ. Բաբենց, Փ. Շիշիկեան, Մ. Տէմիրճեան, Գ. Քէշիշեան, Ս. Սելեան, Հ. Պազալեան, Ս. Չաքմաքճեան, Յովհ. Էսքիճեան (հայերի որբախոյզներ), Ա. Չաքըրեան, Մ. արք. Մերոբեան, Լ. Աճեմեան, Մ. Միհրանեան, Պ. Թաշճեան եւ այլք)⁶³: Նրանցից շատերը «փրկութեան հրեշտակներ» էին, մեծ մասամբ գործում էին զաղտնի, վտանգաւոր պայմաններում, մեկ կամ մի քանի ոսկով ազատում որբերին, Յովհ. Էսքիճեանի պէս հայրական հոգատարութիւն դրսեւորում եւ երեխաներից վարակուե-

⁶³ Որբախոյզների եւ որբահաւաք գործունէութեան մասին տե՛ս Crows of the Desert, Memoirs of Levon Yotnakhparian, California, 2012, p. 32, 52, 113 եւ այլն: «Միութիւն», Յունուար-Փետրուար, 1919, Ը. տարի, թիւ 67, էջ 6: «Որբունի» Տեղեկատու հայ որբախնամ քնկերութեան, Ալեքսանդրիա, 1920, Բ. Տարի, թիւ 9, էջ 156-157: Գումիկան Սեբաստիոյ Կ. Գաբիկեան, Եղեռնապատում Փոքուն Հայոց եւ նորին Մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, 1924, Անթիլիաս, 2006: Գեորգեան Կ., Ամենուն տարեգիրքը, Դ. Տարի, Պէյրութ, 1957, էջ 428: Վարդանեան Ե., Անապատէ անապատ, Սուրբ Ղազար-Վենետիկ, 1923, էջ 104: Ագատեան Լ., նշվ. աշխատ., էջ 148: Նարինէ Մարգարեան, «Միջագետքի անապատների հայ որբախոյզները (1918-1923 թթ.)»: Հայագիտության հարցեր, հանդես, թիւ 1 (13), Ե. 2018, ԵՊՀ հրատ., էջ 39-57:

յով կնքում իրենց մահկանացուն⁶⁴, սակայն նրանցից մի-միայն Յովհաննէս Թումանեանն արժանացաւ «Հայրիկ» անունը:

Յեղասպանութիւն վերապրած բանաստեղծը

1914թ. (15.11-16.12) եւ 1915թ. (06.06-30.06) Թումանեանը Արեւմտեան Հայաստանում էր: Բանաստեղծն իր աչքերով տեսաւ եղեռնագործութեան հետքերը եւ դարձաւ Հայոց ցեղասպանութեան ակնաւորեալն ու վաւերագիրը: Իր տեսած զարհուրանքները նկարագրեց «Աւերակների ու դիակների աշխարհում» յօդուածում, սեւագիր բազմաթիւ գրառումներում: Երկու անգամ նրա կեանքը փրկուեց հրաշքով. 1914 թ. Նոյեմբերի 30-ին նա Զէյթեքանում էր: Այնտեղից դուրս գալուց յետոյ օրեր անց գիւղից չէր փրկուել ոչ ոք, բոլորը նախ խոշտանգուել, ապա սպանուել էին: Բանաստեղծը վերադարձել ու ականատես էր եղել ցնցող պատկերների: 1915թ. Վանում 18 օր աւել մնալու դէպքում նա կը լինէր փախուստի զարհուրելի ճանապարհը բռնած հարիւր հազարաւոր գաղթականների հետ: Եղեռնի վաւերագիր Թումանեանն արձանագրեց. «Թուրքերն ու քրտերը հայ գիւղերում կոտորելիս ամէն մի տեղ մի ձեւ են մտածել - մի տեղ խաչել են ու խփել կամ խորովել - ինչպէս Գործոթ ու Տիրա-

մերիկ, մի տեղ փորերը ճղել են ու աղիքներով զանազան խաղեր յօրինել - վզներով ոտներով փաթաթել են - մի տեղ մորթոտել են, մի այլ տեղ գետն են ածել կապած (Աբաղա, Բերկրու կամուրջը), մի այլ տեղ (Խնձորկէն) (100 տնից աւելի) բոլորին՝ երեխաներին ու կանանց կախել են իրենց տներում օձորքների գերաններից (տղամարդկանց ձորումն են կոտորել)»⁶⁵: Բանաստեղծը գրի է առել նաեւ, թէ ինչպէս են Պիթլիսում 7 տարեկանից բարձր բոլոր տղաներին («200-ական») ամէն օր տարել են քաղաքից դուրս, ստիպել են իրենց իսկ գերեզմանները փորել եւ բոլորին կենդանի թաղել⁶⁶... Նոյն կերպ վարուել են Դատվանում ու նրա շրջակայքում. «Ցորենի հորերը դատարկել են, ժողովրդին ածել մէջը, ծածկել»⁶⁷:

Ալաշկերտի հովտում, Աբաղայի դաշտում, Վանում եւ այլուր ականատես լինելով նահանջի, գաղթի զարհուրելի դէպքերի՝ բանաստեղծը վերադարձել էր վրդովուած, ուժասպառ ու հիւանդ: Ընդամենը մէկ-երկու օր էր, ինչ ամառանոցում բանաստեղծը բուժուում էր ու փորձում ուշքի գալ ուղեւորութեան ծանր տպաւորութիւններից, երբ տարածուում է 1915 թ. նոր կոտորածների եւ յուլիսեան գաղթի գոյժը: Նա մի վայրկեան անգամ չի

⁶⁴ Hilmar Kaiser (Author), Luther Eskijian (Author), Nancy Eskijian (Author), At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917 Paperback -2017, 118 p.

⁶⁵ Թումանյան Հովհ., ԵԼԺ 10 հատորով, հ. 8, Եր., 1999, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 401 (այսուհետեւ նոյն հրատարակութիւնից մեջբերումները կը յղուեն Թումանեան, հատորն ու էջը):

⁶⁶ Նոյն տեղում, էջ 402:

⁶⁷ Նոյն տեղում, էջ 403:

յապադում եւ շտապում է Էջմիածին՝ մինչ այդ տպագրելով «Հանգիստ ու լիքը հաւատով» յօդուածը, որտեղ նա «միշտ արինոտ ու յաւիտեան նգովուած ձեռք» ունեցող թուրքի երկիրը՝ Տաճկաստանը, բնորոշում է «միայն սպանդանոց», ուր մէկը «միշտ մորթուել է ու յօշոտուել, իսկ միւսն սպասել է իր հերթին, հաստատ իմանալով ..., որ էդ հերթը պիտի գայ մի օր»⁶⁸: Չայրոյթի, նգովքի խօսքն ուղեկցում էր չվհատուելու, մի բռունցք դառնալու կոչով. «Ոչ ոք յուսահատի ու վհատի խօսքեր չպէտք է անի... փորձութիւնը... պէտք է տանենք արիութեամբ ու վեր կենանք միասին, միահամուռ ուժերով դիմագրաւելու մեր վատթար թշնամիներին»⁶⁹:

Էջմիածնի որբանոցում

1915 թ. ամառը Էջմիածին էին շտապում Ալաշկերտի, Էրզրումի, Մուշի եւ Վանի կոտորածներից փրկուած հայութեան վերջին բեկորները: Սովից ու համաճարակից ամէն օր մահանում էին 700-ից 1000 հոգի⁷⁰: 1915 թ. Յուլիսի 29-ի գիշերը Բանաստեղծը Էջմիածնում էր: «Եղբայրական օգնութեան» գլխաւոր կոմիտէն հսկայական աշխատանք էր կատարում, որը, սակայն, բաւարար չէր. «օգնող ձեռքերը շատ քիչ են»⁷¹: Վ. Թորոպէնցի խօսքերով Էջ-

միածնում. «Մեռնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ...»⁷²:

Երբ գրողը հասաւ Էջմիածին, շուրջ 500 որբ երեխաներ էին ապաստանել Ճեմարանի շէնքում. Երկու շաբաթուայ ընթացքում՝ Օգոստոսի 14-ին, Էջմիածնում ապաստանած 500 որբերի թիւը անցել էր երեք հազարից եւ «նոր որբանոց էր բացւում բաց օդում»⁷³: Բանաստեղծը կոչով դիմում է հայ կանանց ու աղջիկներին դառնալ գլութեան քոյրեր⁷⁴: Առաջին արձագանգողներից էր գրողի դուստրը՝ 23-ամեայ Նուարդը: Թումանեանը դստերը շտապեցնում էր, որ ժամ առաջ հասնի Էջմիածին, թէեւ իր իսկ վկայութեամբ որբանոցի 200-ից աւելի ծառայողներից 20-30-ը հազիւ էին խուսափել մահացու վարակից⁷⁵: Այդ շրջանում հայ որբերի խնամքով զբաղուող իւրաքանչիւր անձ պատրաստ էր գոհողութիւնների, սակայն Թումանեանի գոհաբերութիւնը շատ աւելի մեծ էր. նա պատրաստ էր գոհել ոչ միայն իր, այլեւ հարազատ դստեր կեանքը:

Բանաստեղծը ստանձնել էր Էջմիածնի որբանոցի տնօրինութիւնը: Այն սովորական որբանոց չէր: Մանուկների այդ ապաստարանը ընդունում էր անխտիր Հայաստան մտած բոլոր որբերին, ապա բաշխում այլ որբանոց-

⁶⁸ Նոյն տեղում, հ. 7, էջ 194:

⁶⁹ Նոյն տեղում, էջ 176-177:

⁷⁰ Լեո, Անցեալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 322:

⁷¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915, № 174, Օգոստոսի 5:

⁷² Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում երկու հատորով, հ. 1, Ե., 2019, էջ 133 (այսուհետ՝ ԹԺՀ, հատորն ու էջը):

⁷³ Թումանյան, հ. 10, էջ 229:

⁷⁴ Նոյն տեղում, էջ 229:

⁷⁵ Նոյն տեղում, հ. 7, էջ 178:

ների, հետեւաբար բանաստեղծի գործառոյթները չէին սահմանափակում միայն որբերի խնամքով: Օգոստոսի 8-ին Թումանեանը գրում է. «Երեխանե՛ր, երեխանե՛ր, երեխանե՛ր... անտէր, սոված, հիւանդ... Այժմ էլ ինձ է վիճակուել էդ երեխաների խնամատարութեան գործը»⁷⁶:

Նա որբեր էր ընդունում ու խնամում, կազմակերպում նրանց փոխադրումը մի վայրից մի ուրիշ վայր, մի որբանոցից մեկ այլ որբանոց, զբաղում էր նրանց ուսման ու դաստիարակութեան, մօտ ու հեռու ապագայի, նրանց ողջ ու առողջ «Երկիր» վերադարձնելու, տիֆ, սեւ ծաղիկ, դիզենտերիա եւ այլ հիւանդութիւններին դիմագրաւելու, դրանց դէմ պայքարի գործը կազմակերպելու, երեխաներին եռացրած ջրով, հացով ապահովելու, նրանց թաղման հարցերով: Թումանեանը բանակցութիւններ էր վարում Պաքուի հայոց գաղթականական յանձնաժողովի եւ Հայոց մարդասիրական ընկերութեան վարչութեան հետ, համաձայնութեան գալիս Էջմիածնից 350 որբեր Պաքու տեղափոխելու եւ այնտեղ որբանոց բացելու հարցի շուրջ⁷⁷: Նա միջնորդ էր Ազգային Բիւրոյի եւ Վեհափառի միջեւ հանգանակութիւններ կազմակերպելու, այդ նպատակով Հնդկաստան գործուղումներ կազմակերպելու գործում⁷⁸: Ազգային բիւրոյին ուղղուած Թումանեանի հեռագրում ասւում էր. «7 հազար մարդ է մեռել, կուրերը ին-

⁷⁶ Նոյն տեղում, հ. 10, էջ 228:

⁷⁷ «Արեւ», Պաքու, 1915, Սեպտեմբերի 1, Չորեքշաբթի, № 137:

⁷⁸ ԳԱԹ, ԹՖ, № 1454 (368):

չո՛ւ չեն վառում գոնէ այժմ - փետ չկայ: Առաջին՝ զլխաւորը՝ չթողնէլ կոտորունէ... 99 երեխայ էսօր գերեզման ենք դնում»⁷⁹: Այսպէս՝ մի օրում մանկագիրը թաղում է 99 երեխայ: Երբեմն զգացմունքները պոռթկում էին: Գթութեան քոյրերից Նուարդ Եգիբեանը, անցնելով դիակների սայլի կողքով, նկատում է Թումանեանին՝ աչքերում արցունքներ⁸⁰: Մակայն բանաստեղծը շարունակում էր նոյն եռանդով հոգալ որբերի կարիքները, հոգում էր անթաղ դիակների «միայն մի արշին» փոսը աւելի խորացնելու, դիակներ հաւաքող ու թաղող բանուորների եւ նոյնիսկ պատգարակների թիւը աւելացնելու մասին: Նա էր կազմում կամ հաւաքում առողջ երեխաների ցուցակները, մտահոգւում վարակը կանխելու խնդրով, որոշում էր, թէ երեխաներին ինչ միջոցներով պիտի թաղէին, տուեալ որբանոցի պաշտօնէութեան, թէ՛ որբերի ընդհանուր միութեան... Նա էր կազմակերպում գաղթականներին հաց, սպիտակեղէն, կերակուր, ամաններ ու գդալներ բաժանելու գործը, անհրաժեշտ մթերքը ձեռք բերելու եւ պահեստաւորելու խնդիրը: Իր սեփական միջոցներից էր վճարում այն սայլապանին (ֆուրգունչի), որը հրաժարւում էր դիակները թաղել, քանի որ քիչ են վճարում: Նա անձամբ էր զբաղւում մանուկներին կերակրելու, լողացնելու, հագցնելու, եռացրած ջուրն ապահովելու, նրանց մազերը խուզելու հարցերով: Աղջիկներից շատերը բանաստեղ-

⁷⁹ ԹԹ, Նոր նիւթեր, թղթ. 32:

⁸⁰ ԹԺՀ, հ. 2, Ե., 2020, էջ 259:

ծին թոյլ չէին տալիս մագերը խուզել կամ նոյնիսկ կտրել. «Ես կ'երթամ, հալաւս ալ կը թողնիմ, ծամերս ի չեմ տար»⁸¹: Ամենից սարսափելին անթաղ դիակներն էին: Թումանեանը վկայում է, որ Յուլիսի 28-ից մինչեւ Սեպտեմբեր Էջմիածնում մահացել են 7000 գաղթական, որոնցից 3000-ը՝ երեխայ: Բանաստեղծի՝ Էջմիածնում եղած ժամանակահատուածում՝ մօտ մէկ ու կէս ամսուայ ընթացքում «մինչեւ տասը հազար երեխայ մտաւ որբանոցն ու դուրս եկաւ Էնտերից, իսկ մէջը մնացողների թիւը եղաւ 3500»⁸²:

Էջմիածնում է Թումանեանը իրեն հռչակել Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ՝ բանավէճի մէջ մտնելով Հայոց Հայրապետ Գեորգ 5-րդի հետ՝ հակառակ նրա հրահանգի՝ Օգոստոսի 19-ին գաղթականներին ու որբերին անձրեւի հեղեղից ապաստանելով նորակառոյց վեհարանի շէնքում⁸³: Էջմիածնում էր նաեւ Անդրանիկը: Թումանեանը Օգոստոսի 8-ին կատարում է հետեւեալ գրառումը. «Անդրանիկը - դուրսը իր խմբի մնացորդը - ինքը ներսը՝ խորտակուած ու յուսահատուած»⁸⁴: Արուեստագէտներից այդ պահին Էջմիածնում էին անուանի նկարիչներ Վարդգէս Սուրենեանը, Եղիշէ Թադէոսեանը, Մարտի-

րոս Սարեանը: Վերջինս հոգեկան մեծ ցնցումից ուշագնաց է լինում: Իսկ Թումանեանը, ինչպէս գրում է Լէոն. «Այդ դժոխքի մէջ էր, գործում էր, բարեբախտաբար չէր գժւում»⁸⁵:

Բանաստեղծին յաջողում է Էջմիածնից հեռացնել եւ անխուսափելի մահից փրկել աւելի քան 100 որբերի կեանք: Օգոստոսի վերջին օրերից արգելւում էր Էջմիածնից դուրս գալ՝ վարակը չտարածելու համար: Սակայն նոյն օրերին (Օգոստոսի 29) բանաստեղծը դատեր՝ Նուարդի հետ համաճարակից ամենափոքրիկներին փրկելու նպատակով կառքերով Երեւան է տեղափոխում 125 որբերի, այդ թւում 43 նորածին «ծծկեր երեխայ», որոնց նաեւ «պահող չկար»⁸⁶: Ըստ Մ. Կիրակոսեանի՝ այդ երեխաները ըստ ամենայնի եղել են 1-2 տարեկան 80 որդեգրուած երեխաների մէջ⁸⁷:

Որբերի Հայրիկը

Թիֆլիս վերադառնալուց յետոյ Թումանեանը երեք ամիս անկողնային հիւանդ էր: 1915 թ. Հոկտեմբերի 10-ին

⁸¹ Թումանյան, հ. 8, էջ 409:

⁸² Նոյն տեղում, հ. 7, էջ 179:

⁸³ Այդ մասին կան բազմաթիւ վկայութիւններ (Նուարդ Թումանեան, Վահան Թորոպէնց, Աշոտ Պատմագրեան, Վ. Ահարոնեան, Ստ. Զօրեան եւ այլք):

⁸⁴ Թումանյան, հ. 8, էջ 406:

⁸⁵ Լէօ, «Անցեալից», էջ 322:

⁸⁶ Թումանեանի ընտանիքի նամականին, Ե., 2009, Էդիթ Պրինտ, 220 էջ, էջ 71:

⁸⁷ Այդ մասին հանգամանօրէն տե՛ս Կիրակոսյան Մարիամ, Որբախնամ գործի սկզբնաւորումն Արեւելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում (1915-1917թթ.), Հայոց ցեղասպանության պատմության եւ պատմագրության հարցեր, Ե., 2006, թիւ 12, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության ինստիտուտ-թանգարան, էջ 104:

արձանագրում է. «Ես էլ էս բոլոր վշտերից ու նեղութիւններից համարեա ծերացել եմ»⁸⁸: Էջմիածնից դուրս գալուց յետոյ էլ մղձաւանջային պատկերները չէին լքում նրան: 1915 թ. Հոկտեմբերի 21-ին նա այդ մասին գրում էր. «Սաստիկ, սաստիկ ծանր էր նրանց հետ խօսելն ու խօսեցնելը... Եթէ խօսել ու խօսեցրել եմ՝ էն էլ շատ քիչ, պատահումնքով... Սակայն շարունակ աչքիս առաջն է նրանց բազմութիւնը, նրանց վտիտ, քաղցած ու մերկ բազմութիւնը... Ահա հազարաւոր մայրերի ոսկրացած բազուկների ու ձեռների անտառը... ամէն կողմից առաջ են հրում անթիւ կմախքներ, կմախքներ, որ դեռ շնչում էին...»⁸⁹: Սակայն մղձաւանջները նրան չէին խանգարում անդադար գործել: Հոկտեմբերի առաջին օրերին Թումանեանը որբեր էր որոնում տարբեր քաղաքների որբանոցներում, փորձում էր աշխատանք գտնել գաղթականների համար, գրում էր «Թանկ մարդու յիշատակին» յօդուածը⁹⁰, նուիրում էջմիածնում համաճարակին զոհ դարձած Սաթենիկ Օհանջանեանի յիշատակին, տարբեր կազմակերպութիւնների հանգանակած գումարները տրամադրում էր որբանոցների կառավարիչներին:

Հոկտեմբերի 21-ին «Լուսմա» լրագրում տպագրում է «Յիշողութիւններ Էջմիածնի որբանոցից» ակնարկը, որում նկարագրում է որբերի առօրեան. «էն մանկական

⁸⁸ Թումանյան, հ. 10, էջ 232:

⁸⁹ Նոյն տեղում, հ. 7, էջ 180:

⁹⁰ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915, Հոկտեմբերի 4:

կմախքների խիտ-խիտ ու երկար շարքերը... լուռ նստած՝ իրենց բազմահազար աչքերը անթարթ սեւեռում էին դեպի դռները, որտեղից ներս էին բերելու թէյի, սուրճի կամ կերակուրի վետրոները... Օրուայ մեծ մասը թափուած էին յատակներին ... չէին կարողանում ոտի վրայ մնալ, ցատում էին նրանց նիհար սրունքներն ու մանկական ոտները, մի քանի հարիւր վերստ փախած... ոտները... Յիշում եմ եւ էն լաւ օրը, երբ առաջին անգամ վերահսկողները գանգատուեցին, թէ արդէն չարաճճի են դարձել ... Ու ամենքիս աչքերն էլ լցուեցին ուրախութեան արտասուքներով... մինչ, դեռ մեռելատար սելերը «մեռե՛լ, մեռե՛լ...» ոռնալով, հաւաքում էին նրանց սովամահ եղած մայրերի չորացած դիակները»⁹¹:

Պե՛տը նաեւ բազմաթիւ գրառումներ էր արել նոթատետրերում, որոնցում Էջմիածնի առօրեականութիւնն էր՝ եւ՝ մեռած ու անթաղ երեխաները, եւ՝ կեանք աղերսող որբերը, եւ՝ հայրիկ դարձած բանաստեղծի ապրումները: Մի կողմից նա տեսնում էր. «Գանգի ներքեւից մինչեւ ծնոտը (ոսկրը) դատարկ երեխան՝ որդը մէջը լիքը», միւս կողմից լսում էր այդ դիակների հարեւանութեամբ անվերջ հնչող որբերի ձայները. «Քեռի՛, մածուն տուր, քեռի՛, ջուր տուր...»⁹²: «Երեխաներից ոմանք այնպէս են սովորել, - գրում է Թումանեանը, - որ ճաշից յետոյ էլ փեշերս բռնում են - հայրի՛կ, ես որբ եմ, խեղճ եմ,

⁹¹ Թումանյան, հ. 7, էջ 180-181:

⁹² Նոյն տեղում, հ. 8, էջ 409:

նա հեր ունի, նա մեր... ինչպես էստեղից - էնտեղից գլուխ էին բարձրացնում- Հայրի կ, ինձ համար կարմիր հալաւ կարեցէ ք»⁹³: Որբերի խոստովանութեամբ իրենց Հայրիկը «լուսաւոր տեսիլք»⁹⁴ էր, միակը, որի հետ հանդիպումները «գունեղ» էին, «երազային քաղցրութեամբ» էին համակում իրենց մանկական եութիւնը:

Որդեգիրները

Թումանեանը 10 տարի շարունակ (1912-1922) Թիֆլիսի Հայ գրողների կովկասեան ընկերութեան անփոփոխ նախագահն էր: Նա կազմակերպեց դասախօսութիւններ նուիրուած որբերին: Ընկերութեան ամպիոնից հնչեցին որբերի բանաստեղծութիւնները, որոնց նիւթ էին դարձել դիակներ ու հեռում մնացած շիրիմներ: Թումանեանի առաջարկով որոշում է կայացուում որդեգրել շնորհալի որբերին: Դրանով նա նպատակ ունէր փրկել ազգի մշակոյթի ծառը, տաղանդաւոր երեխաներին: Որդեգրուեցին 13-ամեայ Վաղարշակ Երիցեանը (Նորենց), 15-ամեայ Միհրան Թիւթիւնճեանը եւ 11- ամեայ Նորայր Տապաղեանը: Ընկերութեան որդեգիրները իրականում դառնում են բազմազանակ բանաստեղծի որդեգիրները: Նրա տասը երեխաներին աւելանում են եւս երեքը, որոնց համար նա «մարմնաւորուած երագ» էր⁹⁵:

⁹³ Նոյն տեղում, էջ 408- 409:

⁹⁴ ԹԺՀ, հ. 2, էջ 455:

⁹⁵ ԹԺՀ, հ. 2, էջ 457:

Որդեգիրները, ինչի կարիք որ ունենային, դիմում էին անձամբ Թումանեանին, լինում էին նրա տանը, ճաշում այնտեղ եւ ամէն անգամ գտնում ջերմ ընդունելութիւն: Գրողն անձամբ էր հոգում որդեգիրների թէ՛ ուսման, թէ՛ հագուստի ու ապրուստի վարձը: Հայ բազմաթիւ որբերի տխուր ճակատագրից չխուսափեց նաեւ երեք որդեգիրներից մէկը՝ 18-ամեայ Միհրան Թիւթիւնճեանը: 1920 թ. գարնանը նա վախճանուեց թոքախտից: Թաղման թափորում հարիւրաւոր որբեր էին, մի քանի գթութեան քոյր եւ մի տղամարդ՝ բանաստեղծը: Վ. Նորենցը գրում է. «Թաղման թափորի մէջ առանձնակի բարձրանում էր մի հստակ, ինչպէս մատղաշ անտառի մէջ մի վեհ կաղնի: Դա «որբաշխարհից» դուրս եկող հայ հասարակութեան ամենաճանաչուած եւ սիրուած մարդն էր, նրա միակ ներկայացուցիչը մեր մէջ, որբերի մէջ, որոնք տանում էին թաղելու իրենց ննջեցեալ ընկերոջը: Այդ մարդը մեր «Հայրիկն էր», մեծ Թումանեանը»⁹⁶:

Որբերի օրկան «Փարոս» թերթի մանուկ խմբագիրները Թումանեանին նուիրուած առաջնորդողում գրում են. «Որբերի, փոքրիկ բախտահալած որբերի պաշտպանն է եւ գուրգուրացողը Յ. Թումանեանը, ահա թէ ինչու համար մենք՝ որբերս, նրան անուանում ենք «մեր բանաստեղծ հայրիկը» եւ նրան մեր սեփականութիւնն ենք դարձնում»⁹⁷: Երբ «Ծիրանաւոր» որբանոցի երեխաներին

⁹⁶ Նոյն տեղում, էջ 466:

⁹⁷ «Փարոս», շաբաթաթերթ, 1919, Ապրիլի 6, № 2, էջ 1:

Թիֆլիսից տեղափոխում էին Կարս, բանաստեղծը որդեգիրներին տեղափոխեց Թիֆլիսի Բարեգործական ընկերությանն կազմատան արհեստանոցը եւ փրկեց նրանց նոր աղէտից, որ սպասում էր Կարսում: Մօտ 4 տասնամեակ անց «Հայրիկին» խորագրով բանաստեղծութիւնը պոէտին է ձօնում նրա որդեգիրներից Վաղարշակը.

Ես տեսել եմ նրան, իմ մանկութեան վրայ

Շողացել է նրա ժպիտն արեգական:

Ես տեսել եմ նրան, լսել խօսքը նրա,

Որ հեքիաթի պէս է եւ կեանք է իրական...⁹⁸

13-ամեայ Նորայր Տապաղեանը գրում է. «Նա է եղել մեր ազգի յոյսն ու ապաւենը:

Թումանեանը կանգնել է տառապանքի ճամբուն վրայ, որբերի, անյոյս խորտակուածների մէջտեղը. լացել է նրանց հետ, սրբել է նրանց հոգու արցունքները եւ ապագայ արշալոյսի ոսկի յոյսերով լցրել է նրանց հոգին»⁹⁹: Որբերից Յովհաննէսն իր յուշալպումը վերնագրել է՝ «Բնձ համբուրել է Ամենայն Հայոց Բանաստեղծը» եւ դրանով արտայայտել իր կեանքի ողբերգական ու տխուր տարիների ամենամեծ երջանկութիւնը: Թումանեանին դիմում էին ոչ միայն ընկերության որդեգիրները, այլեւ բազմաթիւ այլ որբ երեխաներ, որոնք ցանկանում էին դառնալ նրա որդեգիրները, կամ էլ խնդրում էին ստանձնել իրենց հետագայ կրթու-

⁹⁸ Վաղարշակ Նորենց, «Յովհաննէս Թումանյան», Բանաստեղծություններ, հտ. 1, Եր., 1963, էջ 151-152:

⁹⁹ Նոյն տեղում. էջ 2:

թեան գործը: Գրողի աջակցութեանն էին դիմում յատկապէս «Ծիրանաւոր» որբանոցի մանուկները:

Ալեքսանդրապոլի որբանոցում

Թումանեանը քաջատեղեակ էր Հայաստանի ու նրա սահմաններից դուրս գտնուող միւս որբանոցների կեանքին ու հոգսերին, նրան անվերջ դիմում էին որբանոցների կառավարիչներն ու շարքային աշխատակիցները, յայտնում իրենց արածի ու անելիքների, կարիքների ու պէտքերի մասին: Եւ բանաստեղծը ուժերի գերլարումով ձգտում էր օգտակար լինել որբան կարող էր: Էջմիածնից յետոյ գրողի ուշադրութեան կեդրոնում էր ինչպէս Թիֆլիսի, այնպէս էլ Ալեքսանդրապոլի որբանոցը: Հենց այդտեղից էլ նա ընտրեց մի քանի երեխայ եւ տարաւ իր տուն պահելու: Նրանց մէջ էր պետական քաղաքական գործիչ Կարէն Մերոֆի Տէմիրճեանի մայրը՝ վանեցի Լիւսիա (Լուսնթագ) Կարախանեանը¹⁰⁰: Լուսնթագը, ապրելով գրողի ընտանիքի հետ մի ամբողջ տարի, վկայում է, որ Թումանեանը դարձել է շատ որբերի, այդ թւում եւ իր կնքահայրը, ինչը հետագայում մեծ հպարտութիւն էր պոէտի տանն ապրած իւրաքանչիւր որբի համար:

Թումանեանի առնչութիւնները աւելի սերտ էին Թիֆլիսի որբանոցների հետ՝ անմիջական մասնակցութեան եւ ֆիզիքական ներկայութեան առումով: Թիֆլիսի որբանոցներից ամենից շատ բանաստեղծի ուշադրու-

¹⁰⁰ Դէմիրճեան Ռ., Հիշատակ, Ե., 2012:

թեան կեդրոնում էր Բարեգործական միութեան որբանոցը, որը գտնւում էր քաղաքից մի փոքր դուրս՝ Ծիրանաւոր եկեղեցու բակում, որին յաճախ նաեւ Կրճանիսի որբանոց անունն էին տալիս՝ նոյնանուն վայրի անունով: Այն շրջապատուած էր այգեստաններով ու պարտէզներով: Որբանոցն ուներ իր մանկապարտէզը, իսկ դպրոցը հնգամեայ էր: Թումանեանը որբերին վերաբերող հարցերով համագործակցում էր «Տաճկահայերի հայրենակցական միութեան» հետ, հովանաւորում էր «Որբ» աշակերտական միութեան «Փարոս» շաբաթաթերթը՝ յատկացնելով 2000 ռուբլի¹⁰¹: «Ծիրանաւորից» բացի, Թումանեանը յաճախ էր լինում նաեւ Թիֆլիսի այլ որբանոցներում: Նա դասախօսութիւններ էր կարդում, խաղեր նուիրում, երբեմն որբերին տանում էր զբօսանքի: Յայտնի է 1919 թ. Յուլիսի 13-ին Թիֆլիսի Յուրինեան որբանոցում բանաստեղծի «Մեր անելիքը» խորագրով դասախօսութիւնը, որի մասին որբերը գրում են. «Թումանեանի ամէն մի խօսքը մեզ համար պատուիրան էր ու պատգամ, ապագայացոյց լուսարձակ»¹⁰²: Բանաստեղծը խրախուսում էր ոչ միայն ստեղծագործող որբերին, այլեւ լաւ սովորելու ցանկութիւն ունեցողներին: Որբանոցներից մէկում հերթական այցելութեան ժամանակ բանաստեղծը խոստանում է մէկ

¹⁰¹ «Գարուն» ամսագիր, Ե., 1984, № 4, էջ 14: Տե՛ս նաեւ Թումանյան, հ. 10, էջ 331:

¹⁰² «Փարոս», 1919, Թիֆլիս, Օգոստոսի 3, № 19: Տե՛ս նաեւ ԹԺՀ, հ. 2, էջ 465:

շաբաթ անց՝ յաջորդ այցին, բոլոր նրանց, ովքեր բարձր գնահատականներ կ'ունենան, տանել իր տուն, ծանօթացնել Անդրանիկի հետ: Յաջորդ այցին իր տուն է բերում մէկ տասնեակից աւելի երեխաների, որոնց մէջ էր նաեւ արգենտինահայ բանաստեղծուհի Ալիսա Կիրակոսեանի հայրը՝ Գուրգէնը: Ամէն անգամ, երբ Անդրանիկը հիւրընկալում էր Թումանեանի տանը, բանաստեղծը առիթը բաց չէր թողնում որբերին ծանօթացնելու նրա հետ: Բանաստեղծի 50-ամեակի օրերին որբերի շնորհաւորական բազմաթիւ նամակները սկսում էին «Մեր սիրելի հայրիկ»¹⁰³ դիմումով: Որբերը մեծ բազմութեամբ այցելեցին Թումանեանի բնակարան, վողեւիլ բեմադրեցին, երեկոյթներ կազմակերպեցին նրա համար:

Կոստանդնուպոլսի որբանոցում

ՀՕԿ- ի նախագահի պաշտօնում ծայր աստիճան վստաստողջ բանաստեղծը 1921 թ. վերջին գործուղւում է Պոլիս՝ սփիւռքի հետ կապ հաստատելու, հայ գաղթականութեանն ու որբերին օգնելու, հանգանակութիւն կազմակերպելու նպատակով: Թումանեանը, ինչպիսի առաքելութիւն էլ իրականցնելիս լինէր, նա պարտադիր այցելւում էր որբանոցներ: Պոլիսը բացառութիւն չէր: «Միրումաճ քերթողի» ներկայութիւնը վայելելու նպատակով 1921 թ. Նոյեմբերի 14-ին Դպրոցասէր Տիկնանց Գատրգիւղի որբանոց- վարժարանի սանուհիները եւ վարժու-

¹⁰³ ԳԱԹ, ԹՖ № 1514, (1688):

հիները ի պատիւ բանաստեղծի նախաձեռնում եւ կազմակերպում են գեղարուեստական հանդէս: Հրաժեշտի պահին Թումանեանը տպաւորութիւնների մատենանում գրում է, որ Տիկնանց վարժարանն ու որբանոցները. «աւելի շատ պիտի պաշտպանեն մեր դատը, քան բոլոր դիւանագէտները միասին առած»¹⁰⁴: Բանաստեղծը հրաւերներ էր ստանում նաեւ այլ որբանոցներից, որոնց թում էր Գուլելի որբանոցը, ուր ապաստանել էին 1000-ից աւելի որբեր: Ուշագրաւ ու խորհրդանշական է, որ Թումանեանի որբախնամ գործունեութեան վերջին ակորդը եղաւ Պոլսի որբանոցում, այնտեղ, որտեղ սկիզբ առան ցեղասպանութեան հրէշաւոր ծրագրերը եւ դրուեցին Հայաստանը համատարած որբաշխարհի վերածելու հիմքերը:

Բարոյական անցաթուղթ

1920 թ. Փետրուարին ամերիկացի ռազմական, քաղաքական գործիչ, գնդապետ Ուիլիամ Հասկելի նախաձեռնութեամբ Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին կից կազմուեց «Հայ որբերի եւ գաղթականների օգնութեան հանգանակիչ կոմիտէ», որի նախագահ ընտրուեց Թումանեանը¹⁰⁵: Կոմիտէի խորհրդակցութիւնները տեղի էին ունենում հենց բանաստեղծի բնակարանում: Դիմելով ժողովրդին՝ բանաստեղծը հանգանակութեան կոչ է անում. «Էս գործը ինչքան նիւթական՝ եւս առաւել բարոյական

արժէք ունի, հետեւաբար սա հարուստների գործ չի, այլ ամենքիս... Ով ինչքանով որ կարող է՝ օգնութեան պիտի գայ մեր որբերին եւ գաղթականներին եւ իր գրպանում ունենայ յանձնաժողովիս անդորրագիրը: Էս անդորրագիրը¹⁰⁶ բարոյական անցաթուղթ է ամէն մի հայի համար, եւ էս բարոյական անցաթուղթը ձեռք պիտի բերի ամէն մի հայ, մեծ, թէ փոքր, որ մարդկային սիրտ ունի իր կրծքում եւ ազգային զգացմունք ունի իր սրտում»¹⁰⁷: «Ընդհանուր կամաւոր տուրք» կոչ-յօդուածում Թումանեանը յաւելում է. «Եւ մեղաւոր են ոչ միայն մեր հարուստները, այլեւ մենք՝ ամենքս ... Թէ ով ինչքան կարող էր տալ, դա ջոկ խնդիր է, բայց որ ամենքս կարող էինք տալ, շատ ունեցողը՝ շատ, քիչ ունեցողը՝ քիչ... Ամէն մի հայի տուն պէտք է իր վրայ կամաւոր ամսական տուրք վերցնի, ինչքան կարող է... Ո՛չ ուրիշ ելք կայ եւ ո՛չ էլ արդարանալու որեւէ ճանապարհ»¹⁰⁸:

Դեռ հանգանակիչ կոմիտէի ստեղծումից ամիսներ առաջ Թումանեանը կամովին տուրք էր վերցրել եւ իր ընտանիքի անունից ամսական որբերի ու գաղթականների ֆոնտին վճարում էր 300 ռուբլի¹⁰⁹: Իր անձնական օրինակով փորձում է հայութեան մեջ մտցնել կամաւոր ընդ-

¹⁰⁶ Այդ անդորրագրերի օրինակները տե՛ս ԳԱԹ, ԿԸՖ, № 241:

¹⁰⁷ Կոչի սեւագիրը պահում է ԳԱԹ, ԿԸՖ, № 107/3:

¹⁰⁸ «Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1920, № 16, Յունուարի 22: Տե՛ս նաեւ՝ Թումանյան, հ. 7, էջ 397:

¹⁰⁹ «Նոր աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1919, № 135, Յուլիսի 6, էջ 4:

¹⁰⁴ «Հայ կիւն», 1921, № 2, էջ 812:

¹⁰⁵ «Слово», 1920, № 48, Փետրուարի 29:

հանուր տուրք:

1920 թ. Մարտի 9-ին բանաստեղծը գրքերի հրատարակութեան իր իրաւունքը վաճառելով 30 000 ռուբլով, ստացած գումարից 10 000 ռուբլի յատկացրել է հայ որբերին, 10 000 ռ. Վրաստանի (Գորիի) երկրաշարժից տուժածներին, 10 000 ռ. էլ՝ հայ գաղթականներին¹¹⁰: 1920 թ. Ապրիլի 24 -ին՝ լրագրերում տպագրւում են մի շարք նուիրատուների անուններ եւ տրամադրած գումարի չափը: Թումանեանը ամենաշոյլն էր՝ ընտանիքի անունից նուիրել էր 1000 ռ.¹¹¹: Ուշագրաւ է, որ ցուցակում կային ոչ միայն Թումանեանի բոլոր զաւակների, այլ նոյնիսկ երկու թոռնիկների՝ Յովիկի եւ Անահիտի անունները: Բայց զարմանալի էր, որ ցուցակում կար նաեւ 1918 թ. Մարտին Եղեռնի զոհ դարձած որդու՝ Վանի վերջին հայ պարետ, Եղեռնի զոհ դարձած Արտաւազդի անունը¹¹²: Բանաստեղծն ուզում էր երեք տարի շարունակ Արեւմտեան Հայաստանում որբեր խնամող զաւակի անունը տեսնել հայ որբերի բարերարների ցանկում:

Հանգանակութիւն կազմակերպելու բանաստեղծի ջանքերը միանշանակ չընդունուեցին: Նա մեղադրուեց համաշխարհային իմպերիալիստներին ծառայելու մէջ: Մէյրին (Գուլոյեան Ա.) «Հերիք է մուրալ» յօդուածում դժգոհում է. «Թումանեանը մի կողմից մասնակցելով Լո-

ռու, Բորչալուի, Ախալքալաքի վեճերին, պաշտպանելով Հայաստանի տերիտորիալ շահերը, իսկ միւս կողմից ... տեսակցութիւններ անելով վրաց մեծամեծերի հետերեւան է հանում բուրժուազիայի երկու երեսը... ... ինչո՞ւ պիտի լինէին այդ որբերը, եւ ինչու ամերիկացի Հասկելը ողորմութիւն պիտի անէր նրանց ... այդ որբերը նոյն Հասկելի գործն են... Մեծափառ աղան պրիկաշչիկին աթոռ է տալիս իր կողքին նստելու... Թումանեանը նստում է Հասկելի հետ»¹¹³:

Իսկ բանաստեղծը պատրաստ էր ընդունել ցանկացած օգնութիւն, որը կը փրկէր թէկուզ մի որբի կեանք: Որբախնամ գործունէութեան ոլորտում Թումանեանի համագործակցութիւնը Հասկելի հետ ունի նաեւ իր պատմական նշանակութիւնը: Նա դրանով դարձաւ այն հայ գործիչը, որը միացաւ Ամերիկայի այդ նախաձեռնութեանը:

Մանկական խաղերի ստեղծողը

Ժամանակակից ցեղասպանագիտութիւնը կարելորում է նաեւ բռնութիւնների բարոյական ու հոգեբանական հետեւանքների վերականգնման ուղիների ու միջոցների ուսումնասիրութիւնը: Այդ խնդիրներին, ինչպէս նաեւ satisfaction տարողունակ եզրոյթին անդրադարձել է ցե-

¹¹⁰ «Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1920, № 55, Մարտի 9, էջ 3:

¹¹¹ «Աշխատաւոր», Թիֆլիս, 1920, № 17, Ապրիլի 24:

¹¹² Նոյն տեղում:

¹¹³ Մէյրիի, «Հերիք է մուրալ». «Գումունխատ» օրաթերթ, Բաքու, № 42, 1920, Յուլիսի 7:

ղասպանագետ Ա. Մարութեանը¹¹⁴: Այս խնդիրը մտահոգել է նաև բանաստեղծին: Նա խաղի միջոցով է փորձում կանխել բռնությունների բացասական ազդեցությունը թե՛ այդ օրերին, թե՛ հետագայ սերունդների հոգեբանության վրայ: Առաջին հերթին որբերի կեանքը բնականոն հունի մեջ դնելու նպատակով ամենաբազմազբաղ բանաստեղծը 1915թ. խաղեր է ստեղծում՝ վստահ, որ նաև այդ ճանապարհով կարելի է երեխաներին ազատագրել կոտորածների պատկերների սահմոկեցուցիչ տեսարանների մղձաւանջներից, հայրենագրկութեան հետեւանքով առաջացած բարդոյթների ու վախի զգացողությունից: Ընդորում, մանկագիրը հայրենագրկութեան օրերին ստեղծում է հայրենագիտական խաղեր, որոնք նպատակ ունեն երեխաների մեջ վառ պահել հայրենիքի բնությունն ու աշխարհագրությունը, նրա պատմությունը. «Մտքումս դրել եմ, էնպէս անեմ, որ մի երկու տարում բոլոր հայ երեխաներին սովորեցնեմ հայոց գետերի, քաղաքների, լեռների, լճերի եւ այլն - գոնէ անունները»¹¹⁵: 1915թ. աշնանը Թումանեանն անձամբ այցելում է Օրթաճալայի որբանոցները եւ երեխաներին նուիրում՝ «Հայոց գետերը», «Հայկական առածներ» եւ այլ խաղեր:

¹¹⁴ Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Եր., 2014, ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստիտուտ, 332 էջ:

¹¹⁵ Թումանյան, հ. 10, էջ 223:

Եզրակացություն

Թումանեանը հայ որբախնամ գործունեության կարեւոր դերակատարներից է: Նա միայն էջմիածնում 10 000-ից անցի որբերի խնամքով է զբաղուել, եռանդուն գործունեություն է ծաւալել Թիֆլիսի տարբեր, մասնաւորապէս «Ծիրանաւոր» որբանոցում, Ալեքսանդրապոլի որբանոցից երեխաներ է տարել իր տուն եւ մէկ տարի շարունակ պահել: Բանաստեղծը Հայ գրողների կովկասեան ընկերութեան անունից որդեգրել է որբեր, որոնք դարձել են իր որդեգիրները: Համագործակցել է ԱՄՆ ներկայացուցիչ Հասկելի հետ եւ նախագահել «Հայ որբերի եւ գաղթականների օգնութեան հանգանակիչ կոմիտէն», կազմակերպել է հանգանակություն որբերի օգտին, հայրենագիտական մանկական խաղեր է ստեղծել ու հրատարակել, խրախուսել է յատկապէս շնորհալի, ստեղծագործող որբերին:

Թումանեանը ջանում էր ոչ միայն որբերի ֆիզիքական փրկութեան, այլեւ նրանց ազգային ինքնութեան պահպանման համար: Որբախնամ գործունեություն ծաւալած հայ եւ այլազգի բոլոր գործիչների շարքում Ամենայն Հայոց Բանաստեղծը միակն էր, որ 1915թ. Օգոստոսից Արեւելեան Հայաստանում ապաստանած հազարաւոր որբերի համար դարձաւ Որբերի Ամենայն Հայոց Հայրիկ, որին որբերը ձօնեցին բանաստեղծություններ ու յօդուածներ հէնց Եղեռնի տարիներին եւ նրան յաջորդած տասնամեակներում:

FATHER OF ORPHANS

Susanna Hovhannisyan

Institute of Literature named after M. Abeghyan of NAS RA

Doctor of Science in Literature

Key words: Hovhannes Tumanyan, orphans, refugees, genocide, orphanages, Etchmiadzin, Alexandropol, missionaries, adoptive parents, "Committee for Assistance to Armenian Orphans and Refugees".

Hovhannes Tumanyan plays an important role in the history of the functioning of Armenian orphanages. Only in Etchmiadzin, the poet took care of more than ten thousand orphans. He launched active work in various Tiflis orphanages, in particular the "Tsiranavor" orphanage. He took dozens of orphans from the Alexandropol orphanage to his home and kept them there for a year. On behalf of the Caucasian Society of Armenian Writers, the poet adopted orphans who became his adopted children. He collaborated with US representative Colonel Haskell and became the chairman of the "Committee for Assistance to Armenian Orphans and Refugees" which was created on his initiative. Tumanyan organized a fundraiser for orphans in Armenia and the Armenian diaspora abroad. The poet created and published patriotic children's games, emphasized patriotic education in the form of a hero commander, and encouraged especially gifted orphans who were prone to creativity. He strove not only for the physical salvation of the orphans, but also for the preservation of their national identity.

Among all the Armenian and foreign figures who cared for Armenian orphans, the Poet of all Armenians was the only one who, during the Genocide, received the national title of Father of all Armenian orphans.

ՃԸՂԵՅԼԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ «ՏՈՒՆ»

ԱՄՍԱԳԻՐԸ.

ԱԶԴԱԿ ՀԱՅԱՂԱՀՂԱՆՈՒԹԵԱՆ¹¹⁶

Նարինե Վ. Մարգարեան

«Հայոց ցեղասպանութեան
թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ
պ.գ.թ.

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանութիւն, որբեր, ազգային ինքնագիտակցութիւն, Լիբանան, Ճըպէյլի որբանոց, աշակերտական թերթ, որբանոցային մամուլ, կրթութիւն, ազգային վերակերտում:

Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին որբաշխարհի առջեւ ծառացած խնդիրները բարդ էին, դժուար էր լուծել վերապրելու, սովը յաղթահարելու, համաճարակներից փրկուելու հարցերը, ինչպէս նաեւ ծնողների կորստին ականատես լինելուց յետոյ վերապրումները յաղթահարելու եւ կեանքը շարունակելու խնդիրը: Միջազգային անապատներից, մուսուլմանաբնակ վայրերից իրականացուող որբահաւաք աշխատանքների արդիւնքում բազմահազար որբեր ապաստան էին գտնում հայկական եւ օտարերկրեայ տարբեր որբանոցներում: Վեր-

¹¹⁶ Յօդուածի ամբողջական տարբերակը տպագրուել է Ցեղասպանագիտական հանդէս 8, no. 2 (2020), 42-75, տե՛ս <https://agmi-publications.asnet.am/wp-content/uploads/2021/02/2020.242-75.pdf>

ջիններս իրենց գործունեության բնոյթով տարբեր էին՝ մաքուր հայկականից մինչեւ խիստ օտարամոլ, իսկ մինչեւ 1918 թ. Մուղրոսի զինադադարը գործում էին նաեւ թուրքական որբանոցներ:

Ստեղծուած իրավիճակում հայ երեխաները յայտնուել էին բարդ իրավիճակում. թուրքական կողմից նրանք կանգնած էին ազգաստեղծման, իսկ հայկական կողմից ազգապահպանման դիրքերում: Ազգային ուժերը յստակ գիտակցում էին իւրաքանչիւր որբի փրկութեան, նրան հայկական ինքնութեան վերադարձնելու արժէքը, ինչպէս նաեւ ցեղասպանութեան տրաւման յաղթահարելու կարեւորութիւնը, որի կարեւոր մասնաբաժինը վերապահուած էր որբանոցներում աշխատող անձնակազմին: Յաղթահարման փուլի համար որբանոցային առօրեան անհրաժեշտ էր յագեցած կազմակերպել, երեխաներին զբաղուածութիւն ապահովել, ինչի կարեւոր բաղադրիչներն էին ուսումնական, մարզական կեանքը, որին զուգահեռ որբանոցային միջավայրում ձեւաւորւում է նաեւ իւրայատուկ մի ուղղութիւն եւս՝ որբանոցային մամուլը: Այն բնորոշ էր աւելի երկար գործող, աւելի կազմակերպուած որբանոցներին, բայց հարկ է փաստել, որ որեւէ պարբերական հրատարակելու գաղափարն իրականութեան վերածելու համար կարեւոր էր որբանոցում տիրող մթնոլորտը: Ձեռագիր թերթեր ունեցել են Հալէպի հայկական որբանոցը, Այնթապի որբանոցն ունեցել է «Այգ»

անունով թերթ¹¹⁷: 1918-1919 թթ. Թիֆլիսում տպագրել է «Փարոս»ը, որը եղել է Ամերիկեան կոմիտէի որբանոցների որբ աշակերտական միութեան օրկանը: 1925-1931 թթ. Պէրթուրում տպագրուել է «Որբաշխարհի աստղ» ամսագիրը, որը Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան որբերի դաշնակցութեան /լիկայի/ համատեղ օրկանն էր:

Որբանոցային մամուլի դասական օրինակ է Լիբանանի Ճըպէլլի¹¹⁸ որբանոցի¹¹⁹ «Տուն»¹²⁰ աշակերտական

¹¹⁷ Տե՛ս Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն եւ բառամեայ պատմութեան վրայ (1919 Օգոստոսէ 1923 Յունիս), Հայ որբախնամ ընկերութեան Այնթապի որբանոց, Ճիւնիէ-Լիբանան, Աղեքսանդրիա, 1923, էջ 21:

¹¹⁸ Ճըպէլլը գտնուում է Միջերկրական ծովի ափին, Պէրթուրից 40 կմ. հեռաւորութեան վրայ: Հնագոյն քաղաքն ունի մօտ եօթ հազար տարւան պատմութիւն: Ճըպէլլ անունը սեմական արմատներով բառ է, որը նշանակում է «Փոքր լեռ», իսկ Պիպլոսը՝ վերջինիս յունահռոմէական անուանումն է: Մանրամասն տե՛ս Յուշամատեան Ճիպէլլի ամերիկեան որբանոցի 1920-1925 (Պէրթուր, Համագգային, հրատ. նախկին սաներու, 1969), էջ 19-27:

¹¹⁹ Ճըպէլլի որբանոցը բացուել է 1920 թ. Հոկտեմբերին՝ 1.200 որբերով՝ Ռէյ Թրէվիսի ղեկավարութեամբ: Վերջինս որբերի հիմնական մասի հետ այստեղ է տեղափոխուել Այնթապի որբանոցից: Այնուհետեւ որբանոցը համալրուել է Սիրիայի եւ Թուրքիայի տարբեր շրջաններից եկող որբերով: 1923 թ. Նահր Իպրահիմի որբանոցում, որտեղ ապաստանել էին հիմնականում Գոնիայի եւ Կեսարիայի որբերը, համաճարակի պատճառով փակուելուց յետոյ նոյնպէս տեղափոխուել են Ճըպէլլ: Որբերի առաւելագոյն թիւը հասել է 1.500-ի, որից 400-ը՝ մանկապարտէզում, 150-200՝ արհեստանոցում, մնացած 900-ը նախակրթարանում եւ բարձրագոյն բաժիններում: Որբա-

ամսագիրը: Որքանոցը Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան որքանոցային ցանցում գործող որքանոցներից մէկն էր: Նշենք, որ ցեղասպանութեան տարիներին այս կազմակերպութիւնը ստանձնել էր Սիրիայում, Լիբանանում ապաստան գտած մօտ տասը հազար որբերի խնամքը¹²¹:

Յօդուածում փորձ է արուել ուսումնասիրել ամսագրի շուրջ երեք տարուան ընթացքում գրուած 34 համարները՝ ընդհանուր մօտ 850 էջերը: Ընդ որում, նշենք, որ «Տուն» ամսագիրն իր բովանդակային տեսանկիւնից մինչ այժմ չի ուսումնասիրուել, թէեւ «Յուշամատեան Ճիւղիկի ամերիկեան որքանոցի 1920-1925» ժողովածուում անդրադարձ կատարուել է ամսագրին, ներկայացուել է ամսագրի էջերից հակիրճ ծաղկաքաղ¹²²:

Ճըւղիկի որքանոցի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ են ամփոփուած որքանոցի սաների կողմից հաւաքուած ու խմբագրուած «Յուշամատեան»ում, որտեղ մի քանի բաժիններով ներկայացուած է որքանոցի գործունէութիւնը: Այն հրապարակուել է որքանոցի փակուելուց

նոցում ապաստան են գտել 4-16 տարեկան տղայ որբեր: Տե՛ս Յուշամատեան, էջ 55:

¹²⁰ Ամսագրի ամբողջական թուային տարբերակը մեզ է տրամադրել ՀՅԺԻ հիմնադրամի խորհրդական, աղբիւրագէտ Միհրան Մինասեանը, ինչի համար մեր շնորհակալութիւնն ենք յայտնում նրան:

¹²¹ «Հայ որբեր. տեղեկագիր հայ որբերի կացութեան, որքանոցներու, հոգատար մարմիններու մասին եւ վիճակագրական ցուցակներ» ձեռագիր տեղեկագիր (Փարիզ), 1923:

¹²² «Փունջ մը «Տուն»էն», Յուշամատեան, էջ 167-194:

40 տարի անց, եւ խմբագրական խորհրդի անդամները, որոնք որքանոցի նախկին սաներն են եղել, հետամուտ են եղել, որ հրատարակուեն առաւել ամբողջական նիւթեր, փաստաթղթեր, յուշագրութիւններ: Յուշամատեանի խմբագրական անձնակազմը յաւելուածի տեսքով կարողացել է մեծ դժուարութեամբ տոմարներից ու մարդահամարի տուեալներից դուրս բերել ու հրապարակել որքանոցում ապաստանած 1500 որբերից 550 անուն-ազգանունները:

Որքանոցային ամսագիրը համախմբել է Հայոց ցեղասպանութիւնը վերապրած որբերի կամ *որքանոցային սերնդի* առաջին տպաւորութիւններն ու պատկերացումները, որը պիտի իր ազդեցութիւնն ունենար յաջորդ սերունդների վրայ:

Հիմնելով «Տուն» ամսագիրը

Ամսագիր ունենալու ուսուցիչների ու աշակերտների ցանկութիւնը միայն իրենց առօրեայում հետաքրքրութիւն կամ զբաղուածութիւն մտցնելը չէր, այն յստակ առաքելութիւն ունէր՝ վերականգնել ազգային ինքնութիւնը, որք աշակերտներին իրենց ազգային ինքնութեան մասին գիտելիքներ փոխանցել, իսկ ովքեր աւելի փոքր տարիքում էին եղել ու քիչ բան գիտէին, կամ առհասարակ տեղեակ չէին իրենց ազգային պատկանելութեան մասին գիտելիքներ փոխանցել: Որքանոցի ուսուցիչներից Սարգիս Տարտունին խորապէս զգում է, որ տղանե-

րին պետք է լոյս, հաւատ ներշնչել դէպի իրենց ժողովուրդը, դէպի հայ ժողովրդի ապագան: Այս առաքելութեամբ է սկսում ամսագրի հրատարակումը: Որբանոցը, մինչեւ «Տուն» ամսագրի հրատարակումը, Մարգիս Տարտունու նախաձեռնութեամբ եւ որբանոցի աւարտական դասարանների մասնակցութեամբ հեղինակել են «Հոսանք» անունը կրող խմորատիպ ամսագիրը: Մակայն Տարտունին՝ որպէս խոռվարար եւ յեղափոխութիւն սերմանող է որակւում եւ որբանոցից հեռացում է, ամսագիրը՝ փակւում: Որոշ ժամանակ անց հասունանում է նոր ամսագիր լոյս ընծայելու գաղափարը, որն արդէն կոչւում է «Տուն»: Որբանոցի սան, բազմաթիւ յօդուածների հեղինակ Յովհաննէս Մեղրունին յիշում է, որ մօտաւորապէս չորս տարի առաջ, իրենք որբանոցի մի քանի ընկերներով որոշել են ամսագիր հրատարակել եւ անգամ անուն են որոշել՝ «Հոսանք», որը խմորատիպ թերթի կարգավիճակով ամիսը երկու անգամ պիտի լոյս տեսներ: «Կարճ եղաւ «Հոսանք»-ին կեանքը, ան կարգ մը անհաճոյ դէպքերու պատճառով գոյութենէն դադրեցաւ, բայց այն եղաւ հիմնաքարը ներկայ Տուն-ին»¹²³:

Մեղրունին յիշում էր, որ մի կիրակի հաւաքուած են եղել երբ ուսուցիչներից մէկն ամսագիր ստեղծելու գաղափարն է տուել, անգամ անուն է առաջարկել՝ «Տուն»: Ու այս անունով ամսագիրն «իր կոչումին համաձայն,

¹²³ Մեղրունի Յովհաննէս, ««Հոսանք»-էն, Տուն», «Տուն», Ճրպէլ, 1924, Սեպտեմբեր, թիւ 25, էջ 12-13:

ճշմարիտ տուն մը եղաւ, տուն մը, որուն մէջ որբանոցի զրոյները (եթէ կարելի է այսպէս անուանել) շուտով ապաստան գտան»¹²⁴: Մեղրունին նշում է նաեւ, որ ամսագրի աշխատող թիւն ուժեղացաւ յատկապէս Նահր Բաբախիմի որբերի¹²⁵ Ճրպէլ տեղափոխուելուց յետոյ¹²⁶:

Ամսագրի առաջին համարը լոյս է տեսել 1922 թ. Սեպտեմբերին, ունեցել է կանոնաւոր հրատարակութիւն, չնայած որոշ համարներ միասին են տպագրուել: Այն տպագրուել է մօտ 40-50 օրինակներով¹²⁷: Ամսագիրն ունեցել է նաեւ օգտակար խորհուրդների բաժին, թեւաւոր խօսքերի, զուարճալիքների կամ մանրապատումնե-

¹²⁴ Նոյն տեղում:

¹²⁵ 1923 թ. մալաթիայի տարածման պատճառով Նահր Բաբախիմի որբանոցի սաները տեղափոխուել են Ճրպէլի որբանոց:

¹²⁶ Մեղրունի Յովհաննէս, «Հոսանք»-էն, Տուն», Տուն, Սեպտեմբեր, 1924, թիւ 25, էջ 12-13:

¹²⁷ Խմորատիպ ամսագիրն ունեցել է նաեւ անգլերէն, արեւի քիչ ֆրանսերէն յօդուածներ, երբեմն հանդիպում ենք օտար հեղինակների յայտնի գործերից թարգմանութիւններ: Ամսագրի առաջին 12 համարները՝ 20-ական էջ են, № 13-14, № 15-16, № 17-18 համատեղ համարները՝ 32 էջ, № 19 եւ № 20՝ 36 էջ, № 21 եւ № 22՝ 60, № 23՝ 72 էջ, № 24՝ 52 էջ, № 25՝ 60 էջ, № 26-27-28՝ 64 էջ, № 29-33՝ 40 էջ, № 34՝ 32 էջ: Ամսագրի էջերում ներառուել են շուրջ 60 յայտնի քաղաքական ու գրական գործիչների դիմանկարներ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ նկարազարդումներ: Գլխաւոր գծանկարիչն է եղել Յարութիւն Ղազարեանը, նրան օգնել են նաեւ Ռ. Ղուկասեանը, Գ. Գիրգորեանը եւ Գ. Խաչերեսեանը: Ամսագրի օրինակներ են ուղարկուել Մերձաւոր Արեւելքի Պէրսիոյ եւ կեղրոնական գրասենեակներ, տարբեր պաշտօնեաներին, հայկական ազգային մարմիններին, թերթերի խմբագրատներին, միւս որբանոցներին, Կիլիկիոյ կաթողիկոսին՝ իր շուրջ ստեղծելով համակրանքի ջերմ մթնոլորտ:

րի բաժին, որոնք հիմնականում իրական, որքանոցային դեպքեր են եղել:

Սկզբնական շրջանում ամսագրի խմբագրութեան աշխատանքներն ուղղորդել են հայերենի ուսուցիչներ Կոստան Պանտիկեանը, Հայկ Պալեանը, սակայն հիմնական պատասխանատուները եղել են երեխաները: Որքանոցում մշտապես սերտ են եղել ուսուցիչ-աշակերտ յարաբերությունները եւ այդ մասին հետաքրքիր դիտարկումներով է կիսում Միհրան Ղազարեանը՝ գրելով. «Աշխարհի ամենաազնիւ ու մաքուր զգացմունքները կրնանք գտնել ուսուցիչներու անձնուէր սրտերու մէջ դէպի իրենց աշակերտները ... ուսուցչին յոյսը աշակերտին ապագային վրայ է ու աշակերտին ապագան ուսուցիչին ներկայէն կախեալ է»¹²⁸:

«Տուն» ամսագիրը՝ իր «Տո՛ւն, քաղցրի՛կ տուն» կարգախօսին համաձայն փորձել է իր էջերում որբերի համար ընտանեկան մթնոլորտ ապահովել: Ամսագրի տարբեր համարներում ակնյայտօրէն նկատուում է գաղափարական տունը ստեղծելու աշակերտների ջանքերը:

Ամսագրի առաջին համարում խօսուում է *Տուն*՝ որպէս որքանոց հաւաքական գաղափարի մասին, ուր բոլորը հաւաքուել են որոշակի հանգամանքներից ելնելով եւ հեղինակը՝ Զաքար Տարազճեանը գրում է. «Տուն կը կոչենք այն վայրը ուր հաւաքականութիւն մը ընտանիք մը

ապաստանած է ... իբր մարդ անհատներու հաւաքականութիւն մը որ ունի իր յատուկ կենցաղն ու ապրելակերպը»¹²⁹: Ընտանիքի գաղափարների մասին խօսելիս հեղինակն եզրակացնում է. «...տունը այն միջավայրն է, ուր մարդ անհատը կը վարժուի ընկերական փոխադարձ պարտականութիւններու եւ իրաւունքներու, այն տեղն է, որ մարդու մէջ կը մշակուի գործակցութեան եւ գոհունակութեան ոգին»¹³⁰:

1922-1923 թթ. իրենց գործունէութեան յաջող ընթացքի համար նրանք առանձնացնում են իրենց խմբագիրներին՝ 60 հոգու՝ անուն առ անուն, ցուցակին յաջորդում է «Մտքի աշխատանք» նիւթը, որտեղ կարդում ենք. «Խորհէ՛, կարդա՛, գրէ՛, պատմէ՛, դատէ՛, գլուխդ ուռցո՛ւր. «մտքի աշխատանք» անուն տուած են ասոնց: Դու պիտի ցուցանես, թէ որքան խորհիլ գիտես, այսինքն թէ որքան մարդ ես: Դու պիտի ցուցանես, թէ որքա՛ն ազնիւ են քու գաղափարները, որքա՛ն բարձր են քու դատողութիւնները, որքա՛ն ճիշտ»¹³¹:

Որբերը յիշում են, թէ ինչ ճանապարհ են անցել, մինչեւ հասել են Ճըպէյլ: Դեռեւս 1919 թ. Ապրիլ ամսին Հալէպում վրաններից բաղկացած հաստատութիւնում, որտեղ բոլորը խօսում էին տարբեր լեզուներով, տարբեր

¹²⁹ Տարազճեան Զաքար, «Տունը», «Տուն», Ճըպէյլ, 1922, Սեպտեմբեր, թիւ 1, էջ 2:

¹³⁰ Նոյն տեղում, էջ 3-4:

¹³¹ «Մտքի աշխատանք», «Տուն», Ճըպէյլ, 1923, Օգոստոս, թիւ 12, էջ 20:

¹²⁸ Ղազարեան Միհրան, «Ուսուցիչը եւ Աշակերտը», «Տուն», Ճըպէյլ, 1923, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, թիւ 13-14, էջ 5:

գաւառաբարբառներով, վաղուց գրկուած ծնողական խնամքից, իրար անծանօթ, գիտակցել են, որ բոլորը եղբայրներ են, միմեանց արիւնակից ու հայրենակից: Ուրախ էին, որ թափառական կեանքը վերջ պիտի գտնէր¹³²: Չնայած նրանց ճշգրիտ տեղաւորել էին մետաքսի հին գործարանում, բայց իրենք ոգեւորուած էին, քանի որ տան մէջ էին, իրենց համար գործ կար. ծանր, բայց նուիրական:

Հետեւելով «Առողջ մարմնում՝ առողջ հոգի» կարգախօսին

Երեխաները, անցնելով ցեղասպանութեան միջով, բնական էր, որ նրանց մօտ հոգեկան ապրումներն ուղեկցում էին առողջական խնդիրներով, որը նոյնպէս որբանոցի ղեկավարութեան ուշադրութեան կեդրոնում էր, սպորտային կեանք, մարզանքներ, լող, ինչի անդրադարձը տեսնում ենք ամսագրի համարներում: Առաջին համարներում յատուկ ուշադրութիւն է դարձում մարզական կեանքին: Յատկանշական է, որ մարմնամարզական կեանքում առաջնորդում էին Հայ մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան գաղափարախօսութեամբ եւ գործելառձով, որի հիմքում կրկին ազգայինն էր՝ «կերտել հայրենիքի զաւակ՝ տոկուն մարդ»՝ հաւատարիմ մնալով իրենց գաղափարին՝ «Առողջ սերունդ պատրաստել նոր

հայրենիքի համար»¹³³:

«Ընտիր Խոհեր» բաժնում ներկայացւում է Հայ սկսաւորի բնութագիրը եւ «Բարձրացի՛ր, բարձրացո՛ւր» կարգախօսի նշանակութիւնը, որը մարդասիրական գաղափարախօսութիւնից զատ որբանոցում առաւել կարետր էր իր հայրենակից-ընկերոջն օգնելու տեսանկիւնից եւ թիմային-հաւաքական մտածելակերպ ձեւաւորելու համար:

Յատկանշական է, որ «Հայ մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան» գրքոյկից վերցուած ու թերթի համարներում է շարադրուած նաեւ սկսաւորի երգը, նրանց կարգախօսը, 12 կանտոնները, որոնց պէտք է հետեւի սկսաւորը, «Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միութեան» յայտագիր-ծրագիրը¹³⁴: Ամսագրի երկրորդ, երրորդ, չորրորդ համարներում անդրադարձ կայ սկսաւորի կերպարին, որտեղ ընդգծւում էր բարոյական բարձր արժէքներով օժտուած մարդու կերպարը: Նշենք նաեւ, որ որբերի առողջ լինելուն նպաստել են նաեւ որբանոցի աշխարհագրական եւ կլիմայական պայմանները, ծովափին տեղակայուած լինելու հանգամանքը:

Ամսագրի հինգերորդ համարի բովանդակութիւ-

¹³³ Խմբագրական, Մեր գաղափարականը, Հայ Սկսաւոր, կիսամեայ հանդէս, «Տուն», Ճըպէյ, 1919, 25 Հոկտեմբեր:

¹³⁴ Քաղուած Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան (Հ.Մ.Ը.Մ.) գրքոյկէն, «Տուն», Ճըպէյ, Սեպտեմբեր, 1922, թիւ 1, էջ 15-17:

¹³² Նոյն տեղում, էջ 10:

նից պարզ է դառնում, որ որբերը ծանօթանում էին ՀՍՀՄ պատմութեանը, հիմնադիրներին ու նրանց այս ոլորտում ունեցած ներդրմանը: Դրա ապացույցն է 1911-1914 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակուող «Հայ մարմնամարզ» թերթի հիմնադիր, Հայոց ցեղասպանութեան զոհ, բազմաթիւ մրցանակների արժանացած Շաւարշ Քրիսեանի գործունեությունը: Ամսագրի այս համարում հանդիպում ենք նաեւ վերջինիս գծանկարին՝ մակագրուած՝ ՀՍՀՄ հիմնադիր¹³⁵:

Որբանոցում կարեւորում էր նաեւ սպորտային մրցումների դերը, ինչպէս նաեւ մարզական արշաւները: Աշակերտների համար պարբերաբար արշաւներ էին կազմակերպում դէպի Նաիր Իպրահիմ եւ որբանոցի յարակից շրջաններ, անգամ մեկնել են Պիպլոսի հին բերդի տարածքում պեղումների:

Որբանոցում յատուկ ուշադրություն է դարձուել նաեւ առողջութեանը, հիգիենային, ողջունուել է առողջ ապրելակերպը, հիգիենայի պահպանման կանոնները, ինչի անդրադարձը տեսնում ենք ամսագրի էջերում:

Որբանոցային կեանքում հետաքրքիր իրարանցում էր ստեղծում առողջ ատամներ ունենալու քարոզարշաւը: Բժիշկ Սրապեանը պատմում է, որ որբերին ոգևորելու համար անգամ ամենամեայ միջորբանոցային մրցոյթներ են կազմակերպուել «առողջ ատամներ» ան-

¹³⁵ «Քրիսեան Շաւարշ. Դիմանկար», «Տուն», Ճըպէյլ, 1924, Հոկտ.-Նոյմ.-Դեկտ., թիւ 26-27-28, էջ 31:

ուանակարգով եւ միայն երկար, պարբերաբար տարուող աշխատանքի արդիւնքում են Ճըպէյլի տղաները յաջողութիւն գրանցում եւ յաղթանակը խորհրդանշող փոխանցիկ գորգ-դրօշը ձեռք բերում¹³⁶:

Ամսագրում պարբերաբար հանդիպում ենք տարբեր առողջապահական խորհուրդների, որոնք ընթերցողին բերում են այն մտքին, որ առողջութեան առաջին պայմանը մաքրութիւնն է, առողջութիւնը պարկեշտութեան վկայագիրն է եւ այլն¹³⁷:

Կարելի է նկատել, որ սկզբնական շրջանում աշակերտական ամսագրի խմբագրութիւնը դեռեւս թեմատիկ որոնումների մէջ էր՝ փորձում էին կողմնորոշուել, ինչ շեշտադրումներ անել, որն աւելի յստակ է դառնում աւելի ուշ գրուած համարներում:

Կարեւորելով հոգեւոր կեանքը

Հոգեբանական տրաման, որն արտայայտուում էր ընկճուածութեան, կեանքի իմաստի կորստի, յուսահատութեան, անտարբերութեան տեսքով, երեխաները յաղթահարում են նաեւ որբանոցի հոգեւոր կեանքի միջոցով: Որբերը միշտ ունեցել են հոգեւոր դասաժամեր, քննարկել են աստուածաշնչեան թեմաներ ու քրիստոնէութեանն առնչուող հարցեր: Իհարկէ, որոշ տարբերութիւն-

¹³⁶ Յուշամատեան, էջ 294-295:

¹³⁷ «Առողջապահական խրատներ», «Տուն», Ճըպէյլ, 1925, Յունիս, թիւ 34, էջ 29:

ներ ու տարաձայնություններ եղել են առաքելական եւ բողոքական եկեղեցիների արարողակարգերի միջեւ, բայց դատելով որբերի յուշագրություններից ու ամսագրի յօդուածներից՝ որբերը տարբերակել են վերջիններս: Ճաշից առաջ միշտ աղօթել են «Հայր Մեր»ը կամ «Փառք ու պատիւ Քեզ»ը: Նշենք, նաեւ, որ որբերն իրենք էին խոստովանում, որ միշտ չէ, որ որբանոցում բոլոր երգերը նոյն խանդավառութեամբ էին կատարում: Նրանց երգացանկի «Բամբ Որոտան», «Մայր Արաքսի», «Ի զէն հայեր, ի սուր», «Կոուեցէք տղերք» երգերը աւելի լիաթոք էին երգւում, իսկ այդ թափն ընկնում էր, դժգունում էր եւ այլակերպւում, երբ բողոքական քարոզչական բնոյթի երգեր էին երգում: Որբերը ճնշող մեծամասնութեամբ հայ ազգային եկեղեցու զաւակներն էին, հետեւաբար զարմանալի չէր, որ որբերը դժգոհում էին, երբ պարտադրւում էր աչքերը փակել ու գլուխները խոնարհել աղօթելու կամ երգելու ժամանակ, մինչդեռ նոյն հարկադրանքը չկար շարականներ երգելու պարագայում¹³⁸:

Քրիստոնէական թեմաներով աշակերտական մտորումների հանդիպում ենք գրեթէ բոլոր համալսարանում: Այս ուղղութիւնը նոյնպէս կարելու էր աշակերտների մօտ հանդուրժողականութիւն ձեւաւորելու համար: «Կիրակնօրեայ խորհրդածութիւն» խորագրի տակ կարդում ենք. «...մարդու բերանից ելածն է, որ մարդս կը սյոճէ

¹³⁸ Յուշամատեն, էջ 117:

... Մեր բերանը մեր հոգու մտածումին եւ զգացումին թարգմանն է»¹³⁹, ուստի խորհուրդ է տրւում այդ սկզբունքով առաջնորդուել:

Խրատական տողերը շարունակւում են. «Մարդ միայն հացով չ'ապրիր, այլ հոգեկան սնունդով: Նպատակը միջոցը չ'արդարացներ եւ պէտք է փառասէր չըլլալ՝ այլ անձնուէր»¹⁴⁰ կամ «մարդ նաեւ պէտք կ'ունենայ շատ մը բաներու որ իր նկարագիրը կը կազմեն, ինչպէս պէտք ունի նիւթական սնունդի պէտք ունի նոյնպէս բարոյականութեան»¹⁴¹:

Ամսագրում կան բարոյական ու հոգեբանական թեմաներով յօդուածներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել Ասատուր Արուշեանի «Խաչն է իր պարծանքը»¹⁴², Մարտիրոս Մարգիսեանի հեղինակած «Քրիստոսի կեանքը կառավարող սկզբունքները»¹⁴³, Վահան Աղաճանեանի, «Աղօթէ»¹⁴⁴ գրուածքները եւ այլն:

1923 թ. Յուլիսի համարում կարդում ենք Ա. Ներսէսեանի հեղինակած «Դժբախտութեան պատճառը» յօդո-

¹³⁹ Վ. Ա., «Կիրակնօրեայ խորհրդածութիւն», «Տուն», Ճըպէլ, 1922, Դեկտեմբեր թիւ 4, էջ 2:

¹⁴⁰ Նոյն տեղում:

¹⁴¹ Նոյն տեղում, էջ 3-4:

¹⁴² Արուշեան Ասատուր, «Խաչն է իմ պարծանքը», «Տուն», Ճըպէլ, 1922, Հոկտեմբեր, թիւ 2, էջ 16:

¹⁴³ Մարգիսեան Մարտիրոս, «Քրիստոսի կեանքը կառավարող սկզբունքները», «Տուն», Ճըպէլ, 1923, Յունիս, թիւ 10, էջ 16-17:

¹⁴⁴ Աղաճանեան Վահան, «Աղօթէ», «Տուն», Ճըպէլ, 1922, Դեկտեմբեր, թիւ 4, էջ 3:

ւածը, որտեղ նշում է, որ մարդիկ միշտ իրենց դժբախտության պատճառը ուրիշի մէջ են փնտռում, թէ ինչու Աստուած իրենց դժբախտ է թողել այս աշխարհի վրայ ու իրենց միլիոնատեր կամ խելացի մարդու գաւակ չի դարձրել: Հեղինակը եզրակացնում է, որ նման մտածումները վնասում են մարդու առողջութեանը եւ դրանով մարդն ինքն իր նկատմամբ մեղք է գործում եւ իր հասակակիցներին նա կոչ է անում. «Ո՛վ բարեկամ, բախտը քու մէջդ է եւ դուն քու բախտդ որոնողը: Երբեք ուրիշներու մէջ մի՛ փնտռեր քու դժբախտութեանդ պատճառը, այլ ուղղէ՛ քու թերութիւններդ եւ յաղթէ՛ մոլութիւններդ կամ մէկ խօսքով տիրէ դուն քու վրադ»¹⁴⁵:

«Յարութեան տօն» յօդուածը նոյնպէս քրիստոնէական հայրենասիրական ուղղութիւն ունի, որտեղ հեղինակ Հրանդ Լամպաճեանը, խօսելով Քրիստոսի Յարութեան տօնի խորհրդաբանութեան մասին, շարունակում է միտքը եւ գրում. «...հորիզոններուն խորքերէն մեր անգին նահատակները արդար վրէժի պարտականութիւններով կը ծանրաբեռնեն մեզ: Անոնց կորուստովն մեր ազգը ողբալի համրութեան մատնուեցաւ ... Բայց անոնք կ'ապրին եւ պիտի ապրին ...»¹⁴⁶:

Հոգեբանական տեսանկիւնից որբերի՝ նման թե-

¹⁴⁵ Ներսէսեան Ա., «Դժբախտութեան պատճառը», «Տուն», Ճըպլի, 1923, Յուլիս, թիւ 11, էջ 2:

¹⁴⁶ Լամպաճեան Հրանդ, «Յարութեան տօն», «Տուն», Ճըպլի, 1924, Ապրիլ, թիւ 20, էջ 25:

մաներին անդրադառնալը նոյնպէս օրինաչափ է, քանի որ Յեղասպանութեան հոգեցնցումը որբանոցի սաները փորձել են յաղթահարել կրօնի, եկեղեցու, հաւատի միջոցով¹⁴⁷:

Այսպիսով, նմանատիպ քրիստոնէական, կրօնական ուղղութեան յօդուածները պէտք է դիտարկել որբերի տրաման յաղթահարելու ձեւ եւ պէտք է հաշուի առնել այն հանգամանքը, որ ամսագրի նիւթերը ոչ միայն տուեալ երեխայի յոյզերն էին ու պաշտպանական մեխանիզմները, այլ միւս որբերի համար դրանք ուսուցողական էին, քանի որ հեղինակել էին իրենց հասակակիցները, եւ նմանատիպ յօդուածներում տեղ գտած խորհուրդների ընկալումը կարող էր օրինակելի լինել որբանոցի երեխաների մեծ մասի համար, քանի որ ամսագրի ընթերցումն ընդունում երաւ էր որբանոցում:

Պահպանելով հայկական ինքնութիւնը

Ամսագրի գերակշռող համարներում պահպանական զաւակաւորը հայկականութեան պահպանումն էր, մաքրելի լեզուի, մշակոյթի արժեւորումը: Այս առումով ամսագիրը յատուկ ուշադրութիւն էր դարձնում մեծն հայ սուցիչներին եւ հոգեւոր հայրերին: Տարբեր դրուագներով ներկայացւում են հայ գրերի գիւտի հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցի, կաթողիկոս Գրիգոր Լուսաւորչի, Սահակ

¹⁴⁷ Գարագաշեան Մելինէ, Յեղասպանութեան հոգեցնցումն ու ազգային ինքնութիւնը (Երեւան, Դալլ, 2006), էջ 91:

Պարթևի գործունեությունը, տրվում՝ գնահատականներ:

Ստեփան Քելիշեանի «Մեծ գիտը» յօդուածում, որտեղ մանրամասն անդրադարձ կայ հայ գրերի գիտին, կարդում ենք. «Հայ ժողովուրդը գտած է այն ճշգրիտ հայելին որմէ պիտի ցոլանար իր ազնիւ զգացումներուն ինքնայատուկ յղացումները»¹⁴⁸, որին նոյն համարում յաջորդում է «Հայ գրականութիւնը» յօդուածաշարի հերթական յօդուածը, որտեղ կրկին ընդգծելով գրերի գիտի կարեւորութիւնը¹⁴⁹: Յօդուածագիր Հ. Մարգարեանը ներկայացնում է հայոց լեզուի անցած ողջ ճանապարհը՝ գրերի գիտից, Ոսկեդարից նոր ժամանակներ¹⁵⁰ եւ եզրափակում է յօդուածը. «Աւա՛ղ, Մեծ Եղեռնը հայ գրականութենէն շատ լաւ առաջնորդներ իւլեց, բայց հայ լեզուն, հայ միտքը, աւելի քան երբեք յոյսով կը նայի պապագային»¹⁵¹:

Նշենք, որ գրերի գիտի, քրիստոնէութեան ընդունման մասին յօդուածները հարուստ տեղեկատուական նիւթ ունեն, հայրենասիրական ոգով: Անգամ որոշ նմանատիպ յօդուածներ կարող են նաեւ դասագրքային ձեւնարկի յաջող յօդուածներ դառնալ: Բացի բուն քրիստոնէութեանը վերաբերող յօդուածներից, ամսագրի տար-

¹⁴⁸ Քելիշեան Ստեփան, «Մեծ գիտը», «Տուն», Ճըպէյլ, 1924, Յունիս թիւ 22, էջ 5:

¹⁴⁹ Տէր Յակոբեան Համբարձում, Հայ լեզուն, «Տուն», Ճըպէյլ, 1924, Յունիս, թիւ 22, էջ 25:

¹⁵⁰ Մարգարեան Հ., «Հայոց լեզու», «Տուն», Ճըպէյլ, 1924, Յունիս, թիւ 22, էջ 26-30:

¹⁵¹ Նոյն տեղում, էջ 30:

բեր համարներում անդրադարձ կայ նաեւ Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունմանը, նրա տարածողներին, ինչպէս նաեւ մանրամասն ներկայացում են պատմական իրողությունները, ինչպէս նաեւ հաւատի համար պայքարող Վարդանանց պատերազմին¹⁵²:

Հայ մեծերի, գրականութեան, հայոց պատմութեան վերաբերեալ ամսագրում տեղ գտած յօդուածների հիմնական գաղափարախօսութիւնը կարելի է ամփոփել հետեւեալ պարբերութեամբ. «Անտեսել նիւթականը, պայքարիլ գաղափարի համար, ասոնք տեսլապաշտ ժողովուրդի մը մեծագոյն յատկանիշներէն են, բայց եւ այնպէս ազգի մը, ժողովուրդի մը եւ համայնքի մը գոյութեան յարատեւ պահպանման մեծագոյն ազդակներն են»¹⁵³:

Ինչ վերաբերում է դպրութեանն ու քրիստոնէութեանը, ապա յօդուածագիր Զաքարի կարծիքով, վերջիններս այն գոյգ ազդակներն են, որ պետականութեան անկումից յետոյ սատար եղան հայ ժողովրդի յարատեւ գոյութեանը, նրանք պահպանեցին եւ զարգացրին մեր ազգային առանձնայատկութիւնները եւ ձիրքերը¹⁵⁴:

Հարկ է նշել, որ հայ գրականութեան մեծերի մասին յօդուածներով, ամսագիրն իր որակի մէջ անգերազանցելի է: Այս ուղղութեամբ տարուող աշխատանքների

¹⁵² Զաքար, «Վարդանանք. 15 դարերու մէջէն», «Տուն», Ճըպէյլ, 1923, Փետրուար, թիւ 6, էջ 2:

¹⁵³ Նոյն տեղում:

¹⁵⁴ Նոյն տեղում, էջ 2-3:

մէջ նկատուում է նաեւ որբանոցում գործող «Գրական ակումբ»ի դերը, որը որոշակի ազդեցութիւն է ունեցել յօդուածների հարուստ բովանդակութեան վրայ: Նշենք, որ ամսագիրն անդրադարձել է հայ ազգի պատմութեան յայտնի գրողներին ու բանաստեղծներին, հայ գրականութեան դարաշրջաններին, անգամ սփիւռքում հիմնուած հայկական կեդրոնների գործունէութեանը:

Յատուկ անդրադարձ կայ նաեւ ցեղասպանութեան զոհ հայ մտաւորականներին: Պետք է նշել, որ վերջիններս ժամանակակից գրողներ էին, բայց անգամ նրանց գործունէութեան մասին որբերն ունէին պատկերացումներ ու ծանօթ էին նրանց ստեղծագործութիւններին: Օրինակ՝ Մարգիս Փիլիկեանի բանաստեղծութիւնը՝ նուիրուած բանաստեղծ Սիամանթոյին կամ ամսագրի էջերում զետեղուած է Գրիգոր Զոհրապի նկարը՝ մակագրուած. «Հայ գրականութեան առաջին վարպետը իրապաշտ, գրականութեան եւ իշխանը նորավեպի արուեստին, եւ միանգամայն իր պետական բարձր դիրքին շնորհիւ եղած է թրքահայերու միակ պաշտպանն ու տէրը»¹⁵⁵, Ռուբէն Զարդարեանի նկարը՝ մակագրուած «Հայ գրական շքեղ փաղանգին ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկը»¹⁵⁶:

«Եօթը նահատակներուն» յօդուածի հեղինակը, դի-

¹⁵⁵ Մանուկեան Ժիրայր, «Եօթը նահատակներուն», «Տուն», Ճըպէյլ, 1924, Ապրիլ, թիւ 20, էջ 7:

¹⁵⁶ Նոյն տեղում, էջ 4:

մելով Միծ Եղեռնի եօթ նահատակներին, որոնց անունները չի լշում, գրում է. «Ո՛վ դուք հայկական ազատութեան հսկայ հաւատքը դարբնող վեհ իտէալի աստուածացած եթը կոթողներ ... Դուք մեռաք ազատութեան լայն ճաւրոն վրայ, մինչ ձեր մահը միշտ որոնելով բարձր նպատակը»¹⁵⁷: Վերջում, խօսքն ուղղելով Սիամանթոյին, գրում է. «Եկո՛ւր եւ տես, քեզի հետ եւ Գողգոթայի գագաթը բարձրացուցին թշուառ ազգդ, եկո՛ւր անգամ մըն ալ օրհնէ ցեղիդ թափուած արիւնը ... եկուր անգամ մըն ալ զարկ արդարութեան դռները ...»¹⁵⁸:

Որբանոցային ամսագրում հայկական ինքնութեան, ազգային արժէքների պահպանման, հայրենիքի վերադարձի մասին նոյնպէս բազմաթիւ աշակերտական մտորումներ կան, որի հետաքրքիր եւ դիպուկ ձեւակերպումը տուել է Հ. Եսափուճեանը. «Հայը հասումատուն է թէ իր լեզուին, թէ իր գրականութեանը եւ թէ կրօնքին վրայ, ո՛չ բաղդը, ո՛չ սուրը, եւ ո՛չ ալ հուրը կրնայ զիրենք փոխել: ... Մենք որբ եղած ենք այս կրօնքին ու գրականութեան համար, հաւատքին համար»¹⁵⁹:

Հայութեան պահպանմանն ուղերձ է յղում Ճըպէյլի որբանոցի սանը 16 տարին լրացրած ու որբանոցային կեանքին հրաժեշտ տուող իր ընկերներին. «Անէ՛ծք,

¹⁵⁷ Նոյն տեղում, էջ 8:

¹⁵⁸ Նոյն տեղում, էջ 10:

¹⁵⁹ Եսափուճեան Հ., «Բաղդը», «Տուն», Ճըպէյլ, 1923, Սեպտ.-Հոկտ., թիւ 13-14, էջ 21-22:

անէ՛ծք, եւ վայ անոր, այն հայուն, որ կը մոռնայ իր տա-
ռապեալ ցեղը եւ հայրենիքը, ուր իր պապերուն աճիւննե-
րը ցիրուցան՝ միայն իրենցմով կ'սփոփուի (կը սփոփուի):
Հազար օրհներգ ու համբոյր ... այն հայուն որ հայ կ'ապ-
րի ու հայ կը մեռնի մայր երկրի սրտին հանգստաւտ
խորքը»¹⁶⁰:

Նշենք, որ բազմաթիւ են բանաստեղծութիւնները՝
հայրենի բնակավայրի, հայրական օձախի, խաղաղ
կեանքի, ծնողական սիրոյ վերաբերեալ: Բայց դրան զու-
գահեռ մշտապէս առկայ է հայրենիք վերադառնալու,
Մայր Հայաստանի, Արարատ լեռան մասին բանաստեղ-
ծութիւններն ու պատմութիւնները, որտեղ մշտապէս
նկատելի է համեմատական գիծը Մայր Հայրենիքի եւ
սաների ճակատագրերի միջեւ:

Որբերն առանձնայատուկ ձեւով են բացատրում
սէրն առ հայրենիք. «հայրենիք ունենալ կ'ուզենք ...
որպէսզի ազատ կեանք մը վայելենք թէ գիտութեան ու-
ժով, թէ ալ ֆիզիքապէս զօրանանք: Հայրենաքաղաքներ
ենք, որովհետեւ վեց հարիւր տարիներէ ի վեր բռնակալ-
ներու եւ անգութներուն կողմանէ հալածուելով եւ արտ-
րուելով զուրկ մնացած ենք մեր հայրենիքէն»¹⁶¹:

1924-1925 թթ. համարներում նկատում ենք, որ որ-

բերը հետամուտ էին լինում նաեւ ընթացող քաղաքական
դէպքերին՝ 1918 թ. Հայաստանի Հանրապետութեան
ստեղծում, հայ-թուրքական պատերազմ: Նրանք տեղեակ
էին նաեւ միջազգային ատեաններում ընթացող բանակ-
ցութիւններին¹⁶²:

Հայ ազգային գործիչների, հոգեւոր այրերի այցե-
լութիւնները նոյնպէս կարեւոր էին որբերի հայեցի դաս-
տիարակման համար: Նման այցելութիւնների մասին
տեղեկանում ենք ամսագրի «Ներքին կեանք» բաժնից
կամ յօդուածներից: Յիշարժան է եղել հայ յայտնի գրող,
հրապարակախօս, ցեղասպանութիւնը վերապրած Եր-
ուանդ Օտեանի այցը, ով ինչպէս նշում է «խիստ կրթիչ
նիւթի շուրջ բանախօսեց լսարանի մէջ»¹⁶³:

1924 թ. Սեպտեմբերի 26-ին որբանոց է այցելել Հա-
յաստանի Հանրապետութեան լուսաւորութեան նախկին
նախարար Նիկոլ Աղբալեանը: Նա աշակերտների ու
պաշտօնեաների ներկայութեամբ «կուռ եւ շինիչ» բանա-
խօսութեամբ ոգեւորել է ներկաներին¹⁶⁴:

Նշենք նաեւ, որ Պէյրութում լոյս տեսնող «Փիւնիկ»
թերթի խմբագրապետերը՝ Արշակ Յովհաննիսեանը,
Խոսրով Թիւրքինձեանը նոյնպէս այցելել են որբանոց եւ
բանախօսել: Բանախօսներն իրենց հայրենասիրական

¹⁶⁰ Արիստակէսեան Գրիգոր, «Երթաք բարով», «Տուն», Ճրպէլ, 1924,
Մարիլ, թիւ 20, էջ 18-19:

¹⁶¹ Քէչեճեան Յովհաննէս, «Ինչո՞ւ համար հայրենիք ունենալ կ'ու-
զենք», «Տուն», 1923, Օգոստոս, թիւ 12, էջ 3-4:

¹⁶² Իսիրեան Յակոբ, «Յուսախար ժողովուրդը», «Տուն», Ճրպէլ, 1924,
Օգոստոս, թիւ 24, էջ 11-12:

¹⁶³ «Այցելութիւններ», «Տուն», Ճրպէլ, 1924, Մարտ, թիւ 19, էջ 37:

¹⁶⁴ «Ներքին լուրեր», «Տուն», Ճրպէլ, 1924, Սեպտեմբեր, թիւ 25, էջ 56:

զգացումներով եւ հոետորական կարողութիւններով մեծ ոգեւորութիւն են պատճառել երեխաներին»¹⁶⁵ խօսելով «օգտակար եւ կրթիչ նիւթերու շուրջ»¹⁶⁶: Որբանոցի ճակատագրին պարբերաբար հետամուտ է եղել նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոսը, ով մի քանի անգամ տարբեր միջոցառումներին մասնակցելու կապակցութեամբ այցելել է որբանոց:

1924 թ. Սեպտեմբերի 15-ին Սահակ Կաթողիկոսը նամակ է ուղղել որբանոցի ամսագրին՝ այն վերնագրելով՝ «Միբելի ճարտարապետներ Աշակերտական «Տուն»ի Ճիպէլի Ամերիկեան որբանոցին», որտեղ նա նշել է, որ աշակերտներն էլ նման են ճարտարապետների ու մառախլապատ ժամանակներում են սկսել «Տուն»ի վերակառման աշխատանքները. «... անվիատ շարունակեցէք շինութիւնը, այսօր ալ, վաղն ալ պետք ունի հայ Տուներու: Հայրենի հողի վրայ շինելը անելի դիւրին ու ապահով է, որովհետեւ հայի յատկութիւնը, ուժը, տարողութիւնը եւ տոկունութիւնը ծանօթ են, իսկ օտար հողը անծանօթ ըլլալուն մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան պետք կայ: Քարը քարի վրայ դնելով գործը չի վերջանար, բարոյական տան մը շինութեան գլխաւոր ատաղձն է լեզուի, գաղափարի, զգացման եւ սկզբունքի համերաշխու-

¹⁶⁵ «Ներքին լուրեր», «Տուն», 1924, Ճըպէլ, Յուլիս, թիւ 23, էջ 68:

¹⁶⁶ Նոյն տեղում, էջ 69:

թիւնը»¹⁶⁷: Վերջում նա պատգամ է ուղղում աշակերտներին. «Աշխատեցէք լաւ Հայեր ըլլալ»¹⁶⁸:

Յաջորդ համարում կարդում ենք Սահակ կաթողիկոսի միւս նամակը՝ ուղղուած «Հայաստանի աւերակ տունները շինելու պատրաստուող սիրելի ճարտարապետներ Պիպլոսի որբանոցին», Կաթողիկոսն իր խօսքն աւարտում է օրհնանք-կոչով. «Ապրեցէ՛ք մեր հայրենիքի կենդանի հաւատով, Ապագան Ձերն է»¹⁶⁹:

Հայ եկեղեցու հոգեւոր հովիւները հետամուտ էին լինում որբանոցում տիրող իրավիճակին, մասնակցում էին տարբեր միջոցառումների, կազմակերպում հանդիպումներ, բանախօսութիւններ «Ինչպէս պետք է հայ ապրիլ» եւ նման այլ թեմաներով, որոնք ուղղուած էին հայապահպան առաքելութեանը¹⁷⁰: Որբանոցում հայկականութեան պահպանման վկայութիւններից է նաեւ այն փաստը, որ նշել են անկախութեան օրը՝ Մայիսի 28-ը: Ամսագրից տեղեկանում ենք, որ անգամ հրավառութիւն են կազմակերպել որբանոցում: «Ձօն Մայիսի 28-ի անկախութեան դարբիններուն» յօդուածը խօսում է անկախ

¹⁶⁷ Աշակերտական «Տուն»ի Ճիպէլի Ամերիկեան որբանոցին, «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Սեպտեմբեր, թիւ 25, էջ 4-5:

¹⁶⁸ Նոյն տեղում:

¹⁶⁹ Սահակ Կաթողիկոս, «Հայաստանի աւերակ տունները շինելու պատրաստուող սիրելի ճարտարապետներ Պիպլոսի որբանոցին», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Հոկտ.-Նոյմ.-Դեկտ, թիւ 26-27-28, էջ 3:

¹⁷⁰ «Տ. Դիոնիս Ա. Քինյ. Տրեզեան», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Հոկտ.-Նոյմ.-Դեկտ, թիւ 26-27-28, էջ 62:

Վերապրելով և վերյիշելով ցեղասպանությունը

Վերապրել ու վերյիշել անցեալը. սա թերեւս որբերի ամենացաւոտ կողմն էր: Նշենք, որ ցեղասպանութեան, կոտորածների, գաղթի ճանապարհի մասին յօդուածներն ամսագրում աւելի քիչ են. այս հանգամանքը, միգուցէ, բնական է՝ հաշուի առնելով, որ որբերը չէին կարողանում խօսել իրենց տառապանքների մասին կամ, ամէն դէպքում, փորձում էին ամսագիրն աւելի դրական ու յուսադրող յօդուածներով ներկայացնել: Բայցեւայնպէս, ինչքան էլ նրանց ցանկությունը մեծ լինէր ու ուսուցիչների կողմից միջամտությունն այդ ուղղորդմամբ տարուէր, միեւնոյնն է՝ տխրությունը, կարօտը շօշափելիօրէն զգացում են ամսագրի էջերում. թէկուզ բանաստեղծութեան մէկ արտայայտութիւն՝ «Մոռնա՛նք»¹⁷² կամ հայրենի բնակավայրի մի դրուագի նկարագրութիւն, որոնք բաւականին շատ են ամսագրում, կամ էլ այն զգացողութիւնը, որ երեխաներ կան, ովքեր ծնողներ ունեն: Իր այդ ապրումներով է կիսում Արամ Աֆարեանը, երբ որբանոցի նուագախմբի անդամների հետ մեկնում է Պէրուր՝ միջոցառման մասնակցելու համար: Պէրուրի Ազգային վարժա-

րանի շէնքի մօտ, նա իր համար տարօրինակ, վաղուց չապրած զգացողութիւն է ունենում. «...ո՛հ, ինչ զարմանալի բան, հայրիկի ու մայրիկի սէր վայելող հայ տղաքներ կան ... ասոնք ինձի պէս որբ չեն, ինչ ուրախութեամբ կը խայտան ...»¹⁷³:

«Իրիկուն» պատմուածքում կրկին տխուր յուշեր են, երբ հեղինակը գրում է, որ որբերը երեկոները, նստելով իրար դիմաց, պատմում էին իրենց կարմիր յուշերի մասին. «... մենք կը պատմենք մեր ուղիէն կրած մանկական զրկանքները ... Ու կը պատմենք, թէ ինչպէս հրէշ թուրքեր ըրին ծնողագուրկ հայ որբերը»¹⁷⁴:

Բաւականին ազդեցիկ է Ս. Մկրտիչեանի՝ «Ջուրի արժէքը» (Յիշողութիւն) պատումը՝ ցեղասպանութեան եւ գաղթի մասին: Նա նկարագրում է գաղթի ճանապարհի իրենց կրած դժուարութիւնները, երբ դժուար էր առանց ջրի քայլելը, երբ ընտանիքի հայրը մտատանջութիւնից չգիտէր՝ ինչ անել: Երկար փնտոտութից յետոյ հայրն էլ իրենց հետ լաց է լինում: «Տեսնէիք թէ ինչպէս, իր պէխերուն մէջէն կաթիլ-կաթիլ արցունք կու գար»¹⁷⁵: Այդ պահին ինքնաբերաբար սկսում են ողջ ընտանիքով աղօթել: Առաջին անգամ երեխաները հօրն աղօթելիս են տես-

¹⁷¹ Ճըլճըլեան Գրիգոր, «Զօն Մայիսի 28ի անկախութեան դարբիններուն», «Տուն», Ճըպէյլ, 1925, Յունուար-Մայիս, թիւ 29-33, էջ 6:

¹⁷² Թագուրեան Շաւարշ, «Մոռնա՛նք», «Տուն», Ճըպէյլ, 1925, Յունուար-Մայիս, թիւ 29-33, էջ 61-62:

¹⁷³ Աֆարեան Արամ, «Դէպի Պէրուր», «Տուն», Ճըպէյլ, Յուլիս, թիւ 23, էջ 57:

¹⁷⁴ «Իրիկուն», «Տուն», Ճըպէյլ, 1924, Հոկտեմբեր, 1922, թիւ 2, էջ 15:

¹⁷⁵ Մկրտիչեան Ս., «Ջուրի արժէքը» (Յիշողութիւն), «Տուն», Ճըպէյլ, 1922, Դեկտեմբեր, թիւ 2, էջ 16-17:

նում: Երեկոյեան կայծակ ամպրոպ է լինում ու անձրեւ սկսում: Յուշագիրը գրում է. «Մենք սկսանք լեցնել մեր ամանները, այնչափ օրերէ ի վեր երեսնիս ջուր չէր տեսեր լաւ մը լուացինք ու խմեցինք մինչեւ որ կշտացանք, սկսանք հրճուիլ: Եւ սկսանք փառաբանել մեր Աստուածը, որ մեզ անջուր չձգեց»¹⁷⁶:

Յեղասպանութեան տարիների ունեցած յուշերից եւ դրանց հետեւանքներին մասին խօսելիս ծնունդով կեսարացի Արամ Աֆարեանը, պատմում է իր անցած ճանապարհը, ծնողների կորուստը, Նահր Բպրահիմի որբանոցում յայտնուելը, որտեղ փորձում է համակերպուել իրողութեանը. «Նահր Բպրահիմի որբանոցին մէջ ես առաջին անգամ ճանչցայ իմ որբութիւնը, ճաշակեցի մեր գրականութեան սերը, եւ առաջին անգամ հոն էր, որ խարսխուեցաւ հայրենիքիս սերը»¹⁷⁷:

Աբրահամ Կանիմեանը, վերյիշելով գաղթի ժամանակ մօր մահը, ցաւով է արձանագրում իր՝ երբեմն կուպիտ վերաբերմունքով մօրը ցաւեցնելու հանգամանքը եւ գրում. «Թող քու անկենդան մարմնիդ աճիւնները ու Եփրատի հոսանքներուն յանձնուած անբիծ արեանդ վճիտ կաթիլները դժբախտ որդիիդ գալարուող սրտին ներում շնորհեն: Քու էութեանդ սուրբ յարգը եւ անկեղծ մայրա-

կան գուրգուրանքը, հիմա նոր կը ճանչնամ»¹⁷⁸:

Պէտք է արձանագրել, որ որբանոցում ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակման սպրիլքսանչորսեան միջոցառումներ, սգահանդէսներ նոյնպէս կազմակերպուել են: Արմէն Յակոբեանի «Յարգանքի խօսք մը» յօդուածը Յեղասպանութեանն ականատես եղած փոքր սերնդի ունեցած տրաւմայի արտայայտութիւնն է, որտեղ կարդում ենք. «Ով իմ մանկական վշտալի սրտիս եւ խորունկ ցաւերուն թախծոտ թարգմաններ, յարգանք Ձեզ, ... Դուք ինքնակամօրէն զոհուեցաք, դուք զոհուեցաք, որովհետեւ ամբողջ հայութիւնը ազատուի ձեր թափած անմեղ արեան գինովը»¹⁷⁹:

1925 թ. Ապրիլին նոյնպէս անդրադարձ կայ Եղեռնի նահատակներին. «Յարգանք Նահատակներուն» յօդուածում նոյն հեղինակը՝ Արմէն Յակոբեանը գրում է, որ Մեծ պատերազմը բոլոր ազգերի տօների շարքում նոր տօն աւելացրեց՝ Նահատակաց կամ անծանօթ զինուորի տօն, հայ ժողովրդի համար էլ այդ եղաւ նահատակներին նուիրուած Ապրիլի 24-ը եւ շարունակելով գրում է. «Այսօր, ով մեր քաջարի ծնողներ ու եղբայրներ, ես կու գամ ոգեկոչելու Ձեր սրբազան յիշատակը: Դուք նահատակուեցաք Ձեր անսասան անխորտակելի հաւատքին, Ձեր

¹⁷⁶ Նոյն տեղում, էջ 17:

¹⁷⁷ Աֆարեան Արամ, «Իմ կենսագրականը», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Սեպտեմբեր, թիւ 25, էջ 31:

¹⁷⁸ Կանիմեան Աբրահամ, «Սօրս յիշատակին», «Տուն», Ճըպէլ, 1923, Յուլիս, թիւ 11, էջ 7:

¹⁷⁹ Յակոբեան Արմէն, «Յարգանքի խօսք մը», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Ապրիլ, թիւ 20, էջ 6:

ամենանուիրական գաղափարին փարուած ... Դուք, հայ նահատակներ ... Ռահվիրան ու Ջահակիրը եղաք ազատութեան գաղափարին, եւ Ձեր նահատակութեամբ աւելի սրբագործեցիք զայն: Յարգա՛նք Ձեր ծանօթ եւ անծանօթ շիրիմներուն: Յարգա՛նք Ձեր պաշտելի գաղափարին»¹⁸⁰:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ ուղիղ անդրադարձ ցեղասպանութեանը, արսորի ճանապարհին, ունեցած կորուստներին, ամսագրի համարներում աւելի քիչ ենք հանդիպում:

Կարելուքով ազգային տօները, միջոցառումները

Ճրպելի որբանոցում աշակերտները հայոց պատմութեան, լեզուի, գրականութեան մասին յօդուածները գրում էին մեծ ոգեւորութեամբ՝ միաժամանակ չանտեսելով նաեւ համաշխարհային պատմութեան կարելուք իրադարձութիւնները: Նրանք յօդուածներով անդրադարձել են նաեւ Ղրիմի/Արեւելեան պատերազմին, փորձել գնահատականներ տալ ֆրանսիական յեղափոխութեանը:

1924 թ. Յուլիսի համարում յօդուածները հիմնականում անդրադառնում են համաշխարհային պատմութեանը: Եւ պէտք է փաստել, որ աշակերտները գրում էին նաեւ անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով, որը ցուցիչ էր, որ որբանոցում կրթական մակարդակը բաւականին բարձ է եղել:

¹⁸⁰ Նոյն տեղում:

Պէտք է նկատել, որ ամսագրի հեղինակները ԱՄՆ անկախութեան տօնի կապակցութեամբ գրել են "The Greatest Day of a Great Nation" եւ "July Fourth" յօդուածները: Ամսագրի հեղինակները չեն «նեղացրել» Լիբանանում մանդատը հաստատած ֆրանսիական կողմին եւ նոյն համարում գետեղուել են նաեւ Սիրիայում ֆրանսիական կոմիսար Վեյգանի նկարը, ֆրանսերէնով գրուած "La Syrie Nouvelle," "La France" յօդուածները: «Երկու մեծ տօները»¹⁸¹ յօդուածում նշում է, որ Յուլիս ամսին աշխարհը տօնում է երկու մեծ տօն՝ ասպետական Ֆրանսիայի եւ Միացեալ Նահանգների անկախութեան տօները: Իրենք նոյնպէս այդ կապակցութեամբ որբանոցում միջոցառումներ են կազմակերպել¹⁸²:

Լաւատեսական մտքերով, ցանկութիւններով ու մաղթանքներով հարուստ են ամսագրի Ամանորեայ համարները: Նոր յոյսերով, շնորհաւորանքներով լի է 1923 թ. տարեմուտի համարը, երբ նշում են, որ Եղեռնի օրերը սկսել են թաղուել, նկատում է «ապագայի տարտամ ճակատագիրն ու ազատութեան ջահակիրը»¹⁸³: Հեղինակը յիշատակել է նաեւ այն մարդկանց, ովքեր նահատակուել են՝ միաժամանակ յոյս յայտնելով. «Թող այսուհետեւ տա-

¹⁸¹ Մաճարեան Հայկ, «Երկու մեծ տօները», «Տուն», Ճրպել, 1924, Յուլիս, թիւ 23, էջ 44-45:

¹⁸² Մեղրունի Յովհաննէս, «Մեծ Յեղափոխութիւնը եւ Մենք», «Տուն», Ճրպել, 1924, Յուլիս, թիւ 23, էջ 50:

¹⁸³ Մանթոսեան Մինաս, «Նոր Տարի», «Տուն», Ճրպել, 1923, Յունուար, թիւ 5, էջ 5:

մուկ աչքերէն ցաւի դառն արտասուքի շիթերը սրբուին, թո՛ղ ուրախութեան եւ ցնծութեան երգերը արձանագրուին»¹⁸⁴։ «Կաղանդ Պապուկը», «Յիսուս Մանուկը» բանաստեղծութիւնները, «Կաղանդ պապա», «Ծնունդի իրիկուն մը», «Հուրբա, Կաղանդ Պապա» պատմուածքներն ամանորեայ տրամադրութիւն են հաղորդում համարին։

Որբերին համախմբող, միասնական գաղափարի համար պայքարի ձեւերից էին որբանոցի տարեվերջեան դաշտահանդէսները։ Այն իրական հանդիսութիւն էր որբերի համար։ Այդ առթիւ նրանք շատ ոգևորուած յօդուածներ գրում, ներկայացնում տարբեր մրցաշարերում առաջին տեղերը զբաղեցրած աշակերտների անուն, ազգանունները¹⁸⁵։ Նշենք, որ 1924 թ. Հոկտեմբերի 25-ի որբանոցի դաշտահանդէսին մասնակցել է Կիլիկիոյ վեհափառ Սահակ կաթողիկոսը, օտարերկրեայ եւ հայ շրջանակներից ներկայացուցիչներ։

Որբանոցում մշտապէս լինում էին գրական-երաժշտական հանդէսներ։ Յունիսի 25-ին տեղի ունեցած հանդէսին, որին նոյն օրն անդրադարձել է «Փիւնիկ»-ը, անցել է տօնական զարդարուած սրահում, ազգային մթնոլորտում, միջոցառման աւարտին յանձնուել են աւարտական վկայականներ եւ հնչել՝ ոգևորիչ կոչեր. «Կեցցէ՛ մանուկ Հայաստանը եւ անոր վերջին Խլեակնե-

¹⁸⁴ Նոյն տեղում։

¹⁸⁵ «Որբանոցին Տարեմուտի դաշտահանդէսը», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Հոկտ.-Նոյմ.- Դեկտ., թիւ 26-27-28, էջ 58-59։

բէ»¹⁸⁶։

Ամսագրում հանդիպում ենք յօդուածների, որտեղ գնահատականի խօսքեր կան միսիոներների հայասիրական գործունէութեան վերաբերեալ. դանիացի միսիոներ՝ Քարէն Մարիա Պետերսէնին¹⁸⁷, դանիացի հայախօս օրիորդ Մարիա Եակոբսէնին¹⁸⁸։ 1924 թ. Մարտի համարում անդրադարձ կայ որբանոցի տնօրէն Ռէյ Թրէվիսի գործունէութեանը։ Նրա դիմանկարի տակ կարդում ենք, որ նա հինգ տարի եղել է որբանոցի տնօրէնը¹⁸⁹։ Խօսքն ուղղելով տնօրէնին՝ Սարգիս Փիլիկեանը գրում է. «դու եկար ի լուր քարսիրտ աշխարհի հաղորդելու մարդկային անգթութիւնները ... Դու հաւատարիմ սուրբ կոչումիդ... հայրիկ...»¹⁹⁰։ Գառնիկ Բանեանը¹⁹¹ նոյնպէս անդրադարձել է Թրէվիսի մարդկային արժանիքներին ու

¹⁸⁶ Յակոբեան Արմէն, «Որբանոցիս ամսավերջի հանդէսը», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Յունիս, թիւ 22, էջ 37-38։

¹⁸⁷ Միս Բիթիքսըն. դիմանկար եւ կից գրութիւն, «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Օգոստոս, թիւ 24, էջ 1։

¹⁸⁸ Միս Ճէքըպսըն. դիմանկար եւ կից գրութիւն, «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Օգոստոս, թիւ 24, էջ 2։

¹⁸⁹ Մըստըր Բէյ Թրէվիս. դիմանկար եւ կից գրութիւն, «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Մարտ, թիւ 19, էջ 3։

¹⁹⁰ Փիլիկեան Սարգիս, «Mr. Travis», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Մարտ, թիւ 14, էջ 3։

¹⁹¹ Գառնիկ Բանեանը որբանոցային երկար ճանապարհ է անցել. շուրջ երեքուկէ տարի մնալով Անթուրայի թուրքական որբանոցում, յետոյ տեղափոխուել է Այնթապ, իսկ Կիլիկիայի հայաթափումից յետոյ՝ Ճըպէլ։ Նա իր թուրքական որբանոցի յուշերը տպագրել է 1992 թ.։ Եղել է գրող, խմբագիր եւ որբանոցի Յուշամատենի գլխաւոր խմբագիրներից։

նրա վերաբերմունքին հայ որբերի ու որբանոցային խնդիրները լուծելու համար¹⁹²։ Թրեվիսի մասին *Յուշամատեն*-ում կարդում ենք, որ նրա հայակեղրոն դիրքորոշում ունէր ու նախանձախնդրօրէն էր նայում որբանոցի կարգուկանոնին, կրթութեանն ու հաւատին։ Նրան երբեմն բնորոշում են որպէս հայացած ամերիկացի։ Հետաքրքրական է, որ Թալէաթ փաշայի սպանութեան լուրը որբանոց հասնելու օրը թոյլատրել է մեծ հայրենասիրական երթ անցկացնել որբանոցում։ Նա անձամբ է հայկական եռագոյն դրօշը, իսկ մեծ որբերից մէկ՝ ամերիկեան դրօշը բռնած առաջնորդել են որբերին, ովքեր ժամեր շարունակ ազգային-հայրենասիրական երգերով պոյոյսներ են կատարել որբանոցի շուրջը¹⁹³։

Որբանոցում կազմակերպուած միջոցառումներից է եղել նաեւ Դեկտեմբերի 7-ի Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան նախաձեռնած «Ոսկեղէն կանոն»ի ճաշկերոյթը¹⁹⁴։ Վերջինիս հոգեւոր խորհրդի

¹⁹² Բանեան Գառնիկ, «Անկիւնաքար», «Տուն», Ճըպէյ, 1925, Յունուար-Մայիս, թիւ 29-33, էջ 8-9։

¹⁹³ Յուշամատեն, էջ 142։

¹⁹⁴ «Ոսկի կանոնի» կիրակի կազմակերպելու գաղափարը եղել է Ամերիկեան նպաստամատոյցի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ Չարլզ Վիքրիինը։ Այն շատ կարճ ժամանակում դարձել է Նպաստամատոյցի ամենաարդիւնատէս նախաձեռնութիւններից մէկը։ Ոսկի կանոնի կիրակին հիմնականում կազմակերպուած էր ճաշկերոյթի ձեւաչափով, երբ աշխարհի տարբեր քաղաքների լաւագոյն հիւրանոցների ամենամեծ ընդունելութիւնների սրահներում յայտնի մադիկ օգտուած էին որբանոցներում ընդունուած ճաշացուցակների

մասին կարդում ենք. «Ճաշասեղանին մասնակցող իւրաքանչիւր հիւր, տոոց հետ կողք կողքի նստած ճաշեց եւ պահ մը սայրեցաւ այդ ճաշին խորհուրդը, որուն կենդանի օրինակն է նոյն ինքը որբը»¹⁹⁵։ Միջոցառման շրջանակներում որբանոցի նուագախումբը մի քանի ազգային երգեր է նուագել, հիւրերը ճաշից յետոյ կամաւոր նուերներ են յանձնել։ Ամսագրում կարդում ենք, որ մօտաւորապէս 110 սիրիական ոսկի է հաւաքուել¹⁹⁶։

Այսպիսով, Տուն ամսագրի միջոցով երեխաները իրենց հասակակիցների իրազեկում էին աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների, դէպքերի, միջոցառումների ու տօների մասին, ինչն անխօս կարեւոր էր յատկապէս ատելի կրտսեր սերնդի համար։

Գնահատելով սեփական աշխատանքը

Իրենց կատարած գործի մասին իրական գնահատական են տուել հէնց իրենք՝ խմբագրական անդամները. «Տուն-ը իր անցած շրջանին մէջ ընթերցասէր որբերու, սիրալիր ընդունելութեան արժանացած ըլլալով, աշխա-

այդ ընթացքում խրախուսուած էր հանգանակութիւնների ու մարդասիրական նմանատիպ միջոցառումների մասնակցութիւնը։ Տեւ Ch. V. Vickrey, "Golden Rule Sunday: Earthquakes and Orphans in Armenia: A Thanksgiving Season in America," *The American Review of Reviews* 74 (1926): 590-592։

¹⁹⁵ «Ոսկեղէն կանոնի ճաշը որբանոցիս մէջ», «Տուն», Ճըպէյ, 1924, Հոկտ.-Նոյմ.-Դեկտ., թիւ 26-27-28, էջ 61-62։

¹⁹⁶ Նոյն տեղում, էջ 62։

տած է ճշմարիտ թարգմանը ըլլալ մեր սրտի հատորներու իրական ապրումներուն եւ յոյսերուն: Տուն-ը աշխատած է պարզ հայելի մը ըլլալ, որուն մէջ որոշապէս կը տեսնուի մեր այս ապրող նոր սերունդին երագները՝ հանդէպ մեր հայրենական տունին: Մենք աշխատած ենք մեր թուղթ Տուն-ին մէջ տեսնել ու գտնել մեր հայրենի բոյնը»¹⁹⁷:

Յակոբ Իտիրեանը գրում է, որ իրենք անթերի ու կատարեալ լինելու խնդիր չեն ունեցել եւ ամսագիրը գրուել է որբերի ուրոյն բարբառով եւ հարազատ զգացումներով¹⁹⁸: «Տուն»ի երկրորդ տարելիցի առթիւ գրում են. «Տուն-ը դարձած է անխտիր բոլորին սեփականութիւնը»¹⁹⁹:

Վահան Արծրունին գնահատում է ամսագրի անցած ճանապարհն ու ոլորտում գրանցած առաջադիմութիւնը: Նա երեխաներին դիմում է տնագուրկ թռչնիկներ անուանումով եւ նկատում. «Ձեր պարբերականից աւելի թախիժ եւ մելամաղձոտութիւն կը բուրէ: Իրաւ, դուք ողբերու, վշտի մէջ էք մեծացել, որոնք ուժգին տպաւորութիւններ են գործել ձեր մատաղ հոգիներու վրայ, բայց պէտք է արհամարհել տառապանքի ապարդիւն կսկիծ-

¹⁹⁷ Իտիրեան Յակոբ, «Մեր նպատակը», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Սեպտեմբեր, թիւ 25, էջ 6-7:

¹⁹⁸ Նոյն տեղում:

¹⁹⁹ Մաճարեան Հայկ, «Տուն»ի երկրորդ Տարելիցին առթիւ», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Սեպտեմբեր, թիւ 25, էջ 11:

ները եւ դէմքը դարձնել դէպի գուարթութեան ծաղկաւէտ ուղին»²⁰⁰:

Այսպիսով, որբանոցը, հայրենի տունն ու Տուն-ը կարծես միաձուլուած էին որբերի համար, այն ապահով միջավայր էր, չնայած «Յուշատետր» բաժնում 1925 թ. Փետրուարի 15-ին թուագրուած տողում կարդում ենք. «Մեր տունը պիտի պարպուի, տղաներու կէսը Սայտա եւ մյուս կէսը Անթիլիաս պիտի երթան»²⁰¹: Արդէն Ապրիլի 7-ին Թրեվիսը մեկնում է Ամերիկա, իսկ նրան փոխարինում է Չարլզ Ֆաուլը:

1925 թ. Յունիսի 27-ին տեղի է ունեցել վերջին դաշտահանդէսը, հնչել են արաբերէն, ֆրանսերէն, անգլերէն բանաստեղծութիւններ նուագախմբի եւ երգչախմբի մասնակցութեամբ: Միջոցառման վերջում խօսել է նորանշանակ տնօրէն Չարլզ Ֆաուլը, որ գնահատել է արուած աշխատանքը, նշելով, որ դեռ երկու տարի առաջ Միրիայում տասը հազար որբ կար, հիմա այդ թիւը չորս հազարի է իջել եւ յոյս յայտնել, որ աւելի պիտի իջնի²⁰²:

Չնայած որբանոցային ակտիւ կեանքին, որբանոցը չփակելու խնդրանքով Կիլիկիոյ կաթողիկոսի, Պատրիարքական փոխանորդի, Ազգային վարժարանի տնօրէ-

²⁰⁰ Արծրունի Վահան, «Տուն»ի բնակիչներուն», «Տուն», Ճըպէլ, 1924, Սեպտեմբեր, թիւ 25, էջ 36-37:

²⁰¹ «Յուշատետր», «Տուն», Ճըպէլ, 1925, Յունուար-Մայիս, թիւ 29-33, էջ 35:

²⁰² Սարգիսեան Սուրէն Մ., «Որբանոցի ամենավերջին հանդէսը», «Տուն», Ճըպէլ, 1925, Յունիս, թիւ 34, էջ 22-23:

նութեան, Կարմիր խաչի՝ Չարլզ Ֆաուլին ուղղուած նամակ-խնդրանքներին, որքանոցը փակուում է²⁰³, դադարում է լոյս տեսնել նաեւ «Տուն» ամսագիրը:

Այսպիսով, Ճըպէյլի որբանոցի աշակերտական-որբանոցային «Տուն» ամսագիրը ցեղասպանութիւնը վերապրած որբերի ինքնագիտակցութեան, կեանքը վերածելու եւ դժուարութիւնները յաղթահարելու, վրէժխնդրութեան, կորուսեալ հայրենիքի ու պայքարի, եւ մի շարք այլ արժեքների ու գաղափարների արտայայտութիւնն էր:

Աշակերտական ամսագրի նիւթերն իրենց զգայական, հոգեբանական, վերլուծական կողմերով 13-16 տարեկան որբերի համար ունեն իւրայատուկ խորութիւն: Ամսագրի էջերում կենցաղային եւ երգիծական դրուագները սակաւաթիւ են, որոնք հիմնականում ներկայացուած են աւելի թեթեւ՝ *Ձուարճալիք* բաժնում: Ամսագիրն ամբողջացնում է որբերի առօրեան, նրանց մտածելակերպն ու հոգեկերտուածքը: Այն իսկապէս ազգային վերակերտման կարեւոր փորձ էր որբանոցի սաների համար, եւ պէտք է արձանագրել, որ ամսաթերթը՝ որպէս իրենց սերնդակիցների կողմից շարադրուած նիւթերի ժողովածու, անգամ կարող էր դառնալ դասագիրք այլ որբանոցներում ընթերցելու համար: Որբանոցային ամա-

²⁰³ 1925 թ. որբերի թիւը նուազել էր՝ հասնելով 1000-ի, որոնցից 200-ը ազատ էին տեղաշարժման հարցում, 600-ը տեղափոխել են Սայտա 200-ը՝ Նազարեթի եւ Անթիլիասի որբանոցներ:

գիրն իր որակի մէջ անմրցելի էր նաեւ գծանկարներով:

Բովանդակային վերլուծութիւնը թոյլ է տալիս եզրակացնել, որ որբերի մի մասն անգիտակցօրէն պարփակուում էին, լռեցնում իրենց զգացմունքները, յուշերը, միւսը՝ այս կամ այն կերպ բացայայտում են դրանք իրենց առօրեայ յարաբերութիւններում: Աղէտից փրկուած երեխաների ուղեղն ու միտքը, անկարող լինելով ընկալելու եւ իմաստաւորելու ահաւոր պատահարների շարունակականութիւնը, ենթագիտակցօրէն արգելափակում էր զգացումներն ու յարմարում ծանր հոգեվիճակին²⁰⁴:

Հայոց ցեղասպանութիւնը վերապրած Ճըպէյլի որբանոցի սերունդը կարողացել է ինչ որ չափով յաղթահարել ցեղասպանութեան հոգեբանական հետեւանքներն ու դիմագրաւել ժամանակի մարտահրաւերներին: Ցեղասպանութեան հետեւանքով նրանք զրկուել են որակեալ կրթութիւն ստանալու հնարաւորութիւնից կամ իրենց կարողութիւնները լիովին դրսեւորելու միջոցներից, բայցեւայնպէս այս իրողութեանը զուգահեռ՝ որբանոցային սերունդը հնարաւորինս պահպանել է իր հայկական դիմագիծը եւ կարեւոր դերակատարում ունեցել նաեւ տարածաշրջանի կենսունակ հայ համայնքների վերաձեւաւորման գործում, եւ մանկութիւն չունեցող որբանոցային սերունդը կարողացել է կեանք տալ մանկութիւն ունեցող սերնդին:

²⁰⁴ Գարագաշյան Մելինէ, Ցեղասպանության հոգեցնցումն, էջ 72:

**TUN PUPILS' MAGAZINE OF JBEIL ORPHANAGE:
AN IMPETUS FOR THE PRESERVATION OF
ARMENIANNES**

Narine V. Margaryan
"Armenian Genocide Museum-Institute" foundation
PhD in History

Key words: Armenian Genocide, orphans, national conscience, Lebanon, the orphanage of Jbeil, pupils' magazine, orphanage press, education, national reconstruction.

The three-year issues of "Tun" [Home] pupils' magazine of the Near East Relief's Jbeil (Lebanon) orphanage have been researched and analyzed in this paper. The article has studied the papers written by orphans sometimes based on emotions, patriotism, and sometimes on realistic approaches. By analyzing and summarizing the papers this article aims at better understanding the nationalistic atmosphere in the orphanage, the feelings of the children and the steps undertaken to overcome the consequences and hardships of the Genocide. Summarizing the content of the papers published in 34 issues of the journal, the article concludes that Tun with its articles on literature and national feelings, pieces of evidence about homeland and the years of Genocide had a special meaning for the orphans. Through the articles the orphans of Jbeil made unique attempt of national reconstruction, which contributed to their efforts to overcome the trauma of Genocide. Among the papers were articles about the events of April 24 and dedicated to the memory of martyrs, articles on the Armenian language, literature and folklore, and the Armenian spiritual values sharing them with the younger generation through reading and reciting.

**ՈՐԲԵՐՈՒ ՆԵՐԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ
«ՈՐԲԱՇԽԱՐՀԻ ԱՍՏԴ»
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՆ**

Անի Ա. Ֆիշենկճեան
ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ
պ.գ.թ.

*Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանութիւն,
Մերձաւոր Արեւելքի Որբերու Միութիւն, Լիբանան,
Ճրպէլլի որբանոց, որբանոցային մամուլ, կրթութիւն,
ձեռնարկ, Թռչնոց բոյն.*

1924-ի թուականի առաջին ամիսներուն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի որբանոցներէն արձակուած սան-սանուհիներու կողմէ կ'առաջադրուի միութիւն մը հիմնելու գաղափարը: Հայկական դիմագիծ ունեցող կազմակերպութիւնը կը կոչուի «Մերձաւոր Արեւելքի Որբերու Միութիւն Դաշնակցութիւն Ընկերակցութիւն Ընդհանուր Միութիւն». հետագային՝ «Մերձաւոր Արեւելքի Որբերու Ընկերակցութիւն»: 1925-ին կը մշակուի միութեան «Ծրագիր կանոնագիր»ը: Շուտով խորհրդատու մարմիններ կը ստեղծուին Պէրութի, Դամասկոսի, Զահլէի եւ Հալէպի մէջ: 1926-ին կը բացուին Միութեան Պէրութի, Հալէպի եւ Զահլէի ակումբները: Աւելի ուշ մասնաճիւղեր կը հիմնուին Ալեքսանտրիքի, Անթիլիասի, Ղազիրի, Ճրպէլլի, Բայաթի, եւ Դամասկոսի մէջ:

Ընկերակցութեան նպատակն էր օգնել նիւթապէս, բարոյապէս եւ ֆիզիքապէս բոլոր այն որբ-որբուհիներուն, որոնք Ամերիկեան նպաստամատոյցի որբանոցներէն դուրս գալով չէին կրցած անկախանալ: Բացի այդ, գործ հայթայթել անոնց, խրախուսել զանոնք եթէ յուսալքուած են, ձեռնտու ըլլալ հիւանդներուն, տկարներուն եթէ վատառողջ են: Նպաստամատոյց Ընկերակցութեան որդեգրած նպատակներէն էր նաեւ զօրացնել սան-սանուհիներու մտային, բարոյական եւ քաղաքացիական ըմբռնումները, առաջնորդել զանոնք դէպի նոր կեանք:

Ընկերակցութիւնը նպաստամատոյցի որբանոցներէն հանուած ինչպէս նաեւ դեռ որբանոց գտնուող երկսեռ որբերու միութիւնն էր²⁰⁵:

Յետցեղասպանութեան տարիներուն որբանոցի սերունդի նախաձեռնութեամբ սկիզբ առած էր որբանոցային մամուլը: Հայ որբերու միութիւնը կարիքը զգացած էր ունենալ անձնական Հայ մամուլ:

1924-ի Հոկտեմբերին Հալէպի մէջ հրատարակուած էր «Պայքար Կենաց»²⁰⁶ պարբերականը՝ միայն մէկ թիւ: Նոյն ժամանակամիջոցին Պէյրութի մէջ կը հրատարակուին «Աստղ»²⁰⁷ թղթիկները: 1925-ին Պէյրութի մէջ նոյն-

²⁰⁵ «Որբաշխարհի Աստղ» հանդէս Ամսօրեայ, Ա. տարի, թիւ 1, Մարտ 1925, Պէյրութ, էջ 11:

²⁰⁶ «Պայքար Կենաց» պարբերական Մերձաւոր Արեւելքի որբերու միութեան, Հալէպ, թիւ 1, Հոկտեմբեր 1924:

²⁰⁷ Հարպոյեան Կարպիս, Անթիլիասի որբանոցը ... եւ Աւստրալիա <https://hairenikweekly.com/>

պէս կը սկսի լոյս տեսնել «Որբաշխարհի Աստղ» ամսագիրը. կը հրատարակուի մինչեւ 1931 թ., որ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կազմակերպութեան որբերի դաշնակցութեան /իկայի/ համատեղ օրկանն էր: Պէյրութի մէջ լոյս կը տեսնէ «Ովասիս»ը, ֆրանսայի մէջ՝ «Երկունք»ը, Յունաստանի մէջ՝ «Աստղ»ը եւ Գանատայի մէջ՝ «Արարատ»ը եւ այլն²⁰⁸: Այս թերթերուն եւ պարբերականներուն մէջ կը գրեն Հայ որբերէն շատերը, ինչպէս նաեւ հայ կղերականներ ու ազգայիններ:

«Որբաշխարհի Աստղ» ամսագիրը կը բովանդակէ զանազան նիւթեր. այնտեղ մենք կը հանդիպինք Միութեան հիմնադրման պատմութեան, ծրագիր-կանոնագիրին, ուրուագիծ հայ գրականութեան, թարգմանութիւններու, մասնաճիւղերու հիմնադրման պատմութեան եւ անոնց գործունէութեան մասին տեղեկութիւններու: Պարբերականը ունի նաեւ արաբերէն բաժին մը:

Սակայն ամենէն ուշագրաւն է պարբերականի համարներուն մէջ լոյս տեսած ծնողագործ մանկահասակ եւ չափահաս որբերու կողմէ արձանագրուած՝ երգերը, յուշերը, բանաստեղծութիւնները, որոնցմով սկիզբ կ'առնէ Հայ որբերուն հայաշունչ զարթնումի շրջանը:

Նկատի ունենալով Թոշնոց Բոյնի 100 ամեակի հիմնադրման նուիրուած միջոցառման ծրագիրն ու ժա-

²⁰⁸ Հարպոյեան Կարպիս, Անթիլիասի որբանոցը ... եւ Աւստրալիա, <https://hairenikweekly.com/>

մանակը մենք փորձած ենք ուսումնասիրել
«ՈՐԲԱՇԽԱՐՀԻ ԱՍՏՂ» պարբերականի 1925-1927 հա-
մարները, որոնցում կառուցած ենք մեր յօդուածը:

Որբանոցներէն նոր ելլող որբերու միութեան թեր-
թին՝ «Որբաշխարհի Աստղ» 1925-1927 թթ. համարներու
ուսումնասիրութեամբ ընթերցողը կը նկատէ ընդվզում,
սակայն ոչ բացայայտ. նեղացուցիչ, ընդվզեցուցիչ «փափ-
կանկատութեամբ» մը կարծես 1925-ի որբերը կը լռեն
հիմնական դէպքին՝ աղէտին խոցը, ահաւոր ցնցումը:
Որբերու սերունդին կարծես արգիլուած էր խօսիլ իր ապ-
րած մահը:

«Մի՛ հեկեկար.

Հերիք է հերի՛ք

Ալ չկայ կարիք.

Այդպէս մի տխրիր,

Տես շուրջդ ամէն իր

Ուրախ է յար»²⁰⁹:

Հեղինակը դիմելով որբերուն կ'ուզէ անոնք մոռ-
նան անցեալը, «որովհետեւ ցաւն ու տառապանք. աստոնք
չեն մերը, անցեալն է տէրը», եւ կը դիմէ որ նոր ոգի առ-
նեն.

«Թող խանդն, աշխատանք

Քեզ տան մի նոր կեանք

Յոյց տուր թէ ունիս ոյժ

²⁰⁹ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 7, Սեպտեմբեր, 1925,
Պէյրուք, էջ 6:

Հայ որբ մ'ես աշխոյժ.

Մի տնտնար»,

կը գրէ ան «Հայ Որբին»²¹⁰ խորագրով բանաստեղ-
ծութեան մէջ:

Ս. Զաւէն, Ղազիրի որբանոցէն իր «Երգ Ուրախու-
թեան» բանաստեղծութեամբ իր հասակակիցներուն յու-
զումն ու յուսահատութիւնը փարատելով՝ կը գրէ.

«Չի յուզուի թող հոգւոյդ եթէր,

Երբ որոտան հուր կայծակներ.

Փոթորիկէն վերջ գիտէ՞ս որքան

Անուշ շողեր կու գան:

Աչերդ ի վար երբ սահին լուռ,

Կայլակներ արցունքի տխուր,

Անոնց մէջն իսկ դեռ պահուած կան,

Ծիածաններ գարնան»²¹¹:

«Որբաշխարհի Աստղ» ամսագիրի մէջ միայն մէկ
տեղ կը հանդիպինք անապատի մղձաւանջային ոգեկո-
չումին, ծնողներու մահուան վերապրումին,

«Եւ կ'երերան

Հողմատատան,

Հեւասպառ

Երգն երգելով

²¹⁰ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 7, Սեպտեմբեր, 1925,
Պէյրուք, էջ 6:

²¹¹ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 7, Սեպտեմբեր, 1925,
Պէյրուք, էջ 4:

Մահուան խռով ընդերկար:

Ու հոգիս հեզ

Պատկերն ի տես

Այս դժնե,

Տառապագին

Ցաւով մ'ուժգին

կ'արտասուէ»²¹²:

Նոյնպէս մէկ տեղ կը հանդիպինք սերունդի յետ որբանոցային հիւղաւանային թշուառութեան նկարագրութեան:

Համարներու մէջ կը հանդիպինք որբի մը կողմէ իր վրայ գուրջ հրաւիրող գոհի կեցուածքին. «Գթա՛, ով Տէր, ա՛լ բաւ լինեն մեզ համար այսքան ցաւեր» կը պաղատի Օրջանեանը: Նոյն այս որբն է, որ ուրիշ գրութեան մէջ, քսան տողնոց պարբերութեան մը վրայ պիտի գործածէ հետեւեալ որակականները՝ «դժբախտ, տկար, խեղճ, անգիտակից, անմեղ, հրեշտակային, միամիտ, հրեշտակատիպ, առանձին. անտէր, անպաշտպան» եւ այլ բառեր:

Ամսագիրի տարբեր համարներուն մէջ կան տողեր, ուր կ'արտայայտուի անլռելի եւ անասելի պոռթկում: Ընդվզո՞ւմ թէ սոսկական դառնութիւն է. օրինակ՝ Ղ. Նաճարեանի հետեւեալ քառաստորը՝ (Անշէջ կրակ).

«Իմ որբ սրտիս մէջ,

²¹² «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 9-10, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1925, Պէյրութ, էջ 8 / «Աշուն Գիշեր»:

Հրաբուխ մը կայ.

Որ գիշեր ցորեկ,

Անդու կը մխայ...

Քանի արդարութիւն

Չըլլայ մարդոց մէջ ...

Այն միշտ պիտ մըխայ

Մինչեւ կեանքիս վերջ ...»²¹³:

* Շ. Թագուորեանի «Ատելի Շիթեր» խորագիրով տառնաւորէն կը կարդանք հետեւեալ տողերը.

«Անծայր յոգնութեան, այնչափ քրտինքի,

Արեան ու ցաւոտ անդարձ տարիներ ...

Այն ստրկութեան մէջ մաշող կեանքի,

Լոկ վկաներ են արցունքի շիթեր»:

Բանաստեղծութեան վերջին համարին մէջ հեղինակը կը ձգտի ապրիլ եւ հոգին՝ թռչնիկի պէս սլանալ,

«Ուր հոգու վայելք շատ է ու պէս պէս,

Ինչպէս անհամար գարնան ծաղիկներ»²¹⁴:

Արցունքի դեմ իր ատելութիւնը պոռացող Շ. Թագուորեանի վաւերական այս ընդվզումը, սակայն ուրիշի մը պարագային կեղծ կը հնչէ «Գարուն է եկեր» բանաստեղծութեան մէջ:

²¹³ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 9-10, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1925, Պէյրութ, էջ 15:

²¹⁴ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 6, Օգոստոս, 1925, Պէյրութ, էջ 11:

«Մեր խորունկ վիշտերը ցնդեր են արդեն,
Ալ կոյտ-կոյտ ամպեր չեն ծածկեր երկինք

Անցեալը խարխուլ հիւղակ մ'է տմոյն,
Ներկան պալատ մ'է բլուրի գագաթին»²¹⁵:

Կորսնցնելով իր ողջ ընտանիքին անդամները եւ յայտնուելով Ճըպէյի որբանոցը. որբերէն մի ոմն իր գրած «Նոր եւ հին» խորագիրով բանաստեղծութեան մէջ կ'ուզէ ձերբագատիլ հինէն, անցեալէն. հինի ու նորի բախումը իր մէջ ծնունդ կու տայ.

«Նոր իղձեր, Նոր յոյսեր
Իմ հոգւոյս մէջ կը ծլին,
Հին տարտեր, հին վշտեր
Հետզհետէ կ'անհետին»²¹⁶:

Ղազիրի որբանոցէն «Որբուհի» ստորագրութեամբ մի ոմն իր «Յուսոյ Աստղ» բանաստեղծութեան մէջ, որ միաժամանակ երգի վերածուած է Միասնութեան կոչ կ'ուղղէ, եւ կ'ապաւինի «Որբերու հայր» բարին Աստուծոյ: Կը կարդանք.

«Տեսէ՛ք «Յուսոյ Աստղը» պայծառ,
Յոյց կու տայ մեզ կեանքի պայքար,
Զոր մենք պիտի մղենք յար:

²¹⁵ «Որբաշխարհի Աստղ», Բ. տարի, թիւ 15, Մայիս, 1926, Պէյրութ, էջ 3:

²¹⁶ «Որբաշխարհի Աստղ», Բ. տարի, թիւ 11, Նոյեմբեր, 1926, Պէյրութ, էջ 8:

Մենք չունինք եւ ոչ մի պաշտպան,
Բացի կամքէն մեր միաբան,
Որով կ'ըլլանք յաղթական»²¹⁷:

Շարունակելով, խօսքի աւարտին ան կրկին կոչ կ'ուղղէ.

«Օ՛ն, տարածենք մեր գաղափար
Ու ընթանանք միասնաբար,
Որպէս բանակ փրկարար
Մէկ նպատակ ընտրած միայն,
Աւելի բեղուն կեանքն է այն,
Ծառայենք ընդհանրութեան»²¹⁸:

Դէպի արեւին, նոր կեանքի ձգտող այս սողերու կողքին մենք արձակ գրութեանց մէջ կը հանդիպինք յուսահատութեան դրսեւորման: Հեղինակը «Յուսահատութիւն» վերնագրած իր գրութեան մէջ ընթերցողը չի տանիր խոր հիասթափութեան, որովհետեւ ըստ հեղինակի «Յուսահատութիւնը ամէն կերպով դէպի մահ ու քայքայում կ'առաջնորդէ», «իսկ յոյսը կամք կը ստեղծէ ու զօրաւոր կամքը դէպի յաջողութիւն կը տանի»²¹⁹: Ապա անկախ ապրելու եւ ճշմարիտ անհատ ու հայ ըլլալու երկու ճանապարհ կ'ուրուագծէ.

1-Միանալ ու հետաքրքրուիլ ձեր բաղդակիցներու կեանքով ու դէմ դնել երկաթէ կամքով բոլոր դժուարու-

²¹⁷ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 1, Յունուար, 1925, Պէյրութ, էջ 7:

²¹⁸ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 1, Յունուար, 1925, Պէյրութ, էջ 7-8:

²¹⁹ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 1, Յունուար, 1925, Պէյրութ, էջ 10:

թեանց.

2-կամ յուսահատիլ, թուլանալ ու կորսուիլ որով-
հետեւ յուսահատները չեն կրնար ապրիլ այս աշխարհի
մէջ»²²⁰:

Նոյն թեման շօշափող Մարս ծածկանունով Ղազի-
րի որբանոցէն որբ մը իր «Երգէ՛» խորագիրով բանաս-
տեղծութեան մէջ կը գրէ.

«Իսկ թէ մի օր վարդին թերթեր
Ո՛հ, տեսնես որ են փրթեր
Ու լռած է սոխակն ալ հոն
Վերջալոյսի լուռ պահուն,
Չըլլաս երբեք յուսակտուր.
Լուռ ցաւերու անձնատուր.
Նոր յոյսերով մկրտուած, դուն՝
Երգէ՛ երգը նոր օրերուն»²²¹:

Ամենէն հետաքրքրականը, սակայն, «Անթիլիասի
Մերձաւոր Արեւելքի դաշնակցութեան ընկերակցութեան
երգն է, որ կարելի էր ընկերակցութեան քայլերգը համա-
րել, ուր բառերու հեղինակը կը ներկայացնէ ընկերակ-
ցութեան նպատակը, միասնութեան, միմիանց օգնելու
կոչով հանդէս կու գայ, որովհետեւ ան հաւատացած է, որ
կեանքի քաղցրութիւնը մեր սրտին մէջ երբ բոյն դնէ, ան
ծնունդ կու տայ վեհագոյն գաղափարներու՝ հանդէպ
խեղճին, թշուառին, որոնց աչքերը միշտ օգնութեան կը

²²⁰ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 1, Յունուար, 1925, Պէյրութ, էջ 11:

²²¹ «Որբաշխարհի Աստղ», Ա. տարի, թիւ 3, Մարտ, 1925, Պէյրութ, էջ 5:

յարին:

Արդարեւ, «Որբաշխարհիի աստղը» հանդէսի 1927-ի
Ա. համարի խմբագրականը յստակօրէն կը ներկայացնէ
այն ցան ու տառապանքը, որով ապրած ու կ'ապրի հայ
մանուկը, որ յորջորջուած է որբ կոչուելուն. «... զուլում-
ներու ու թշուառութեանց ծնունդ հայ որբերը արդէն իբ-
րեւ ամէն տեսակ գրկանքներու պատճառած սրտի ու
մարմնի ցնցումները իր վրայ կրած փորձառու տարր մը.
ու վարժ ի գին ամէն զոհողութեանց իր նմաններու ու ա-
ւելի թշուառներուն օգնելու, Կովկասէն մինչեւ Սուրիա,
Յունաստան, Ֆրանսա, ու ամենուրեք, անշուշտ բացա-
ռութիւններ յարգելի են, ապագայ տոկուն, շրջահայեաց
ու պարտականութեանց գիտակից տարրի մը գոյութեան
հաւատալիքները կը ներշնչէ»²²²:

Եզրակացութիւն

Որբաշխարհիի որբերու մեզի ձգած գրական գո-
հարները, որոնք անկախ լեզուական եւ շարահիւսական
շեղումներէ, կ'արտացոլան այդ թուականներու մեր որ-
բացած սերունդի մտահորիզոնը, հոգեւոր դաստիարա-
կութեան դրսեւորումը, ծնողներու հետ հանդիպելու բաղ-
ձանքը եւ վերջապէս ապագային հայ մարդը կերտելու
ճամբուն վրայ իրենց առաքելութիւնը:

²²² «Որբաշխարհիի Աստղ», Բ. տարի, թիւ 23, Յունուար, 1927, Պէյրութ, էջ 1:

EXPRESSION OF THE INNER WORLD OF
ORPHANS IN THE PAGES
OF "ORPHANS'S STAR" OFFICIAL NEWSPAPER

Ani A. Fishenkjian
Institute of History of NAS RA
PhD in History

Key words: Armenian Genocide, Orphans Association of Middle East, Lebanon, the orphanage of (Byblos) Jbeil, orphanage press, education, parentless, Bird's Nest.

The article examines the 1925-1927 issues of the "Orphan World Star" magazine published by the initiative of the Middle East Orphans Union. The work will be distinguished by the content of works written by orphans, which reflect the emotions of the orphans of the post- Genocide region, the longing to meet their parents, deprivation of the homeland, patriotism, the consequences of the genocide and the steps to overcome difficulties.

Songs, memories and poems written by children and adult orphans published in "Orphan World Star" magazines, apart from anger, they also talk about a bright new beginning, the longevity of life, in a new environment, the birth of a new life, which marks the beginning of a new literary awakening by Armenian orphans.

ՃԸՂԵՅԼԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՅԸ

Կարո Տերունեան
Ազատ հետազոտող
Լիբանան

*Բանալի բառեր՝ Մերձաւոր Արեւելքի նպաստա-
մատոյց, հայ, որբեր, դաշնակիցներ, ուժեր, առաջին
Համաշխարհային պատերազմ, Ճըպէյլ, Որբանոց, Օտար
կազմակերպութիւններ, Այնթապ, Կոստան Պանտիկեան:*

Ներածական

Առաջին աշխարհամարտի աւարտէն ետք, Այնթա-
պը, շրջակայ քաղաքներն ու գիւղերը գրաւուած էին
Դաշնակից Ֆրանսական եւ Բրիտանական բանակներուն
կողմէ: Օսմանեան կայսրութիւնը պարտուած էր, իսկ ցե-
ղասպանութենէն վերապրած եւ տեղահանուած Այն-
թապցի հայերը սկսած էին վերադառնալ իրենց հայրենի
քաղաքը, նոր կեանք մը սկսելու, Դաշնակից Բանակնե-
րու հովանիին տակ:

Այս ժամանակաշրջանին է նաեւ, որ հայ որբ երե-
խաներ հաւաքելու եւ զանոնք հայկական որբանոցներու
մէջ տեղաւորելու լայնածիր աշխատանք մը սկիզբ կ'առ-
նէ, յատկապէս Օսմանեան կայսրութեան այն տարածք-
ներուն մէջ, որ գրաւուած էին Դաշնակից ուժերուն կողմէ:
Ասոնք այն որբերն էին, որոնք եղեռնի տարիներուն առե-
ւանգուած էին կամ ամէն պաշտպանութենէ զուրկ թա-
փառական կեանք մը վարէին:

Այնթապ, այդ ժամանակներուն շրջակայ այլ քաղաքներու օրինակով, կը դառնայ հայ որբերու ապաստան տուող կարեւոր կեդրոն մը: 1919 թ.-էն սկսեալ, այստեղ կը սկսի գործել Որբախնամ Միութեան (կեդրոնը Եգիպտոս) որբանոցը: Նոյն տարին կը հիմնուի նաեւ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց (Near East Relief NER) որբանոցը²²³ Այնթապի մէջ:

Սոյն յօդուածի նպատակն է անդրադարձ կատարել ո՛չ միայն Այնթապի Նիր Իսթ Բիլիֆի Որբանոցին, այլեւ խօսիլ Պէյրութի Ճըպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի ծնունդի մասին: Թեման արդիական է, որովհետեւ մեր կողմէ առաջին անգամ շրջանառութեան մէջ կը դրուի Կոստան Պանտիկեանի Յուշերը²²⁴ Նիր Իսթ Բիլիֆի Ճըպէյլի Որբանոցի վերաբերեալ: Մեր ուսումնասիրութեան համար բացի Պանտիկեանի յուշերէն օգտուած ենք նաեւ թեմային վերաբերող առկայ գրականութենէն²²⁵:

²²³ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան նպաստամատոյց (1915-1930) Մարդասիրական կազմակերպութիւն:

²²⁴ Յուշեր Կոստան Պանտիկեանի, անտիպ, Կարօ Տէրունեան հաւաքածոյ, 45 էջ:

²²⁵ Տէր Պետրոսեան Ղեւոնդ, Որբին գիրքը, 118 էջ, Տպարան Ազատ, Պէյրութ 1932: Յուշամատեան Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի 1920-1925, Հրատարակութիւն նախկին սաներու, Տպարան Համագային, 324 էջ, Պէյրութ 1969: Յուշամատեան Կայքէջ, <https://www.houshamadyan.org/>: Տե՛ս նաեւ Yates County History Center (Ռէյ Փ. Թրէվիսի (Ray P. Travis), որ Այնթապ գտնուած է 1919-1920 տարիներուն: Սոյն անձին անձնական բոլոր թուղթերը հետազային տեղ կը գտնեն Նիւ Եորք նահանգի մէջ գտնուող Yates County History Center-ի մէջ:

1. «Նիր Իսթ Բիլիֆի» որբանոցը Այնթապի մէջ

1919 թ.-ի աշնան, Ամերիկացի Մր. Ռէյ Փ. Թրէվիս²²⁶, որ Ա. աշխարհամարտին կամաւոր ծառայած էր ֆրանսական բանակին, առաջիններէն էր, որ պատասխաններ էր Նիր Իսթ Բիլիֆի Ամերիկայի Կեդրոնի կոչին²²⁷: Ձեռնարկեր էր որբահաւաքման գործին, քանի մը հարիւր որբերով, կարաւան կազմեր, փոխադրեր էր եւ բացեր էր իր որբանոցը Այնթապի մէջ. ասոնց մէջ կային նաեւ Լիբանանի Այնթուրայի որբանոցէն փոխադրուած որբեր: Որբերէն մէկ քանին կը տեղաւորուի թրքական թաղամասի՝ Միլլէթ խանի մէջ եւ միւս մասն ալ Ալի Պէյի տունը: Այդ ատեն էր, որ Անգլիական ուժերը կը հեռանային եւ ֆրանսական ուժերը կը հաստատուէին Այնթապի մէջ: Այնթապի NER-ի որբերուն ներկայութիւնը երկար չի տևեր: 1920 թ. առաջին ամիսներուն թրքական ազգայնական զօրքերը կը յարձակին Կիլիկիոյ եւ անոր արեւելքը գտնուող ֆրանսական գրաւեալ բանակներուն դէմ: Առճակատման ընթացքին, այս տարածքներու մէջ ապրող թուրքեր եւս կ'ապստամբին ֆրանսական բանակին դէմ: Թուրք ազգայնական ուժերը Յունուարէն մինչեւ Մայիս

²²⁶ Ռէյ Փ. Թրէվիս, ծնած է Նիւ Եորք նահանգին մէջ, 9 Օգոստոս 1889-ին: Նախկին ամերիկեան բանակի կամաւոր, միսիոնարական մարդասիրական կազմակերպութիւններու անդամ: Հիմնադիրներէն՝ Այնթապի, վերջը Ճըպէյլի Նիր Իսթ Բիլիֆի Ամերիկեան Որբանոցի:

²²⁷ Կոչ Նիր Իսթ Բիլիֆի կողմէ ամերիկացի եւ օտար հասարակութեան մաս կազմելու մարդասիրական լայնածիր աշխատանքին, փրկելու Հայոց ցեղասպանութենէն ճողոպրած բեկորները:

երկարող ժամանակահատուածին կը յաջողին պաշարել շարք մը քաղաքներ, ինչպէս՝ Մարաշ, Պոզանթի, Հաճըն, Միս, Էքպէս, Ուրֆա եւ Այնթապ: Կարգ մը վայրերու մէջ, մանաւանդ Մարաշի, թուրքերու ապստամբութեան օրերուն տեղի կ'ունենան հակահայ ջարդեր: Մարաշի մէջ Յունուարի վերջը բռնկած ապստամբութենէն ետք կը գոհուին քանի մը հազար հայեր:

2. Այնթապի անկայուն վիճակը

Այնթապի մէջ տիրող իրավիճակը առաւել մտահոգիչ կը դառնար: Այդ պահուն էր, որ Բէյ Փ. Թրեվիս առաւօտ կանուխ իր որբերը հաւաքած թրքական թաղամասերէն հայկական թաղամաս կ'անցնի՝ խոնուած թուրք բազմութիւններու թունաւոր եւ ատելավառ աչքերուն առջեւէն: Որբերը կը տեղաւորուէին նախ Ալի պէյ կոչուած շէնքը, որմէ ետք ալ բժ. Շեփըրտի հիւանդանոցի շրջափակին մէջ. Հալաճեան որբանոցին կողքը: Հիւանդանոցը կը գտնուէր բարձր դիրքի վրայ եւ դիւրաւ կրնար թրքական հարուածներուն թիրախ դառնալ: Բէյ Փ. Թրեվիսի հրահանգով անմիջապէս կը քակուին որբանոցին սալաքարերը՝ փակելու համար պատուհանները: Այդ աշխատանքներուն ընթացքին գնդակահար կը գոհուի որբերէն ատանացի Մանուկը: Հակառակ ձեռք առնուած նախագուշական միջոցներուն, որբանոցի շէնքը անապահով էր. այդ իսկ պատճառով որբերը կը տեղաւորուէին Հալաճեան որբանոցի բակին մէկ անկիւնը գտնուող ընդար-

ձակ գետնափոր քարանձաւը, ուր պիտի մնային աւելի քան երկու ամիս, մինչեւ ֆրանսական ուժերու հեռանալը քաղաքէն:

Երկու ամիսէ աւելի տեւող այդ պատերազմի ընթացքին Բէյ Փ. Թրեվիս արագահարուածը ձեռքին՝ ատուրնէ մինչեւ իրիկուն կը կրակէր թրքական դիրքերու վրայ, իսկ զիշերները կը հսկէր որբերը, միաժամանակ կը մտածէր անոնց սննդամթերքը ապահովելու միջոցներու մասին, որովհետեւ պարենաւորման տեսակետէն ոչ մէկ նախապատրաստութիւն տեսնուած էր եւ այդ օրերուն ալ անհնար էր կազմակերպել²²⁸:

3. Որբերուն Այնթապէն հեռացումը

Այնթապի պատերազմին հայութիւնը հերոսաբար կռուեցաւ, «ունեցաւ գերմարդկային խոյանքներ», արձանագրեց պանծալի էջեր. այդ հերոսական խոյանքներուն մէջ իր պատուաւոր բաժինը պիտի ունենար նաեւ Բէյ Փ. Թրեվիս:

Թուրքերու եւ ֆրանսացիներու միջեւ կնքուած զինադադարէն օգտուելով Բ. Փ. Թրեվիս իր որբերուն գլուխն անցած՝ ամերիկեան դրօշին պաշտպանութեան տակ եւ նահանջող զօրքերուն հետ, դուրս եկաւ Այնթապէն եւ Քիլիսի ու Հալէպի ճամբով Պէրուի հասաւ 10 Յու-

²²⁸ Յուշամատեան Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի 1920-1925, Հրատարակութիւն Նախկին Սաներու, Համագգային 1969, էջ 138:

նիս 1920-ին²²⁹:

Պէյրուֆ հասնելով՝ որբերը կը տեղաւորուին ծովեզերքը Քարանթինա կոչուած վայրը, վրաններու տակ:

4. Դէպի Ճըպէյլ

NER-ը նպատակ ունէր Լիբանան հասնող բոլոր որբերը տեղաւորել քարաշէն որբանոցներու մէջ: Այնպէս որ Թրէվիս փնտռութներ կատարելէ ետք, ի վերջոյ Ճըպէյլի (Պիպլոսի) մէջ կը գտնէ յարմար վայր մը, որ կիսաւեր էր. ան շերամապահութեան նախկին գործարան մը եղած էր: 1920թ. Սեպտեմբերին որբերը այստեղ կը տեղափոխեն: Տարածքը կը դառնար որբերուն առաջին բնակարանը, որուն նորոգութիւնն ու պատշաճ բնակելի վայր դարձնելը հրամայական անհրաժեշտութիւն էր:

Սկզբնական շրջանին, հսկայ շէնքը կը դառնայ թէ՛ ննջարան, թէ՛ ճաշարան, թէ՛ դասարան եւ հանդիսարան:

Որբանոցը սկզբնական շրջանին կ'ունենայ 500-է աւելի որբեր. պարբերաբար նոր կարաւաններ կը հասնին եւ որբերու թիւը կը գերազանցէ 700-ը²³⁰: Որբերու քանակի հետզհետէ աճը անհնար պիտի դարձնէր անոնց

²²⁹ Ձեռագիր Յուշեր Կոստան Պանտիկեանի, էջ 8: Տե՛ս նաեւ, Յուշամատեն Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի 1920-1925, էջ 139:

²³⁰ Յուշամատեն Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի 1920-1925, նոյն տեղը:

տեղաւորումը որբանոցէն ներս, որովհետեւ սենեակները անբաւարար էին: Բարեբախտաբար որբանոցի ընդարձակ տարածքը պիտի լուծէր տեղաւորման խնդիրը: Այստեղ էր որ պիտի բացայայտուէր Րէյ Փ. Թրէվիսի եռանդն ու տկարութիւն չճանչցող կամքը: Ուստի ուսուցչական կազմի անվերապահ համագործակցութեան շնորհիւ, կարելի կ'ըլլայ պատրաստել խնամուած կրթական եւ շինարարական ծրագիր մը:

Գործող մեծ շէնքի կողքին կը վերանորոգուին մէկերկու տասնեակի հասնող, իրարու կից սենեակներ, իրբեւ դասարան: Կը պատրաստուին գրասեղաններ, գրատախտակներ, ամպիոններ, կ'ապահովուի անհրաժեշտ գրենական պիտոյքը, որով որբերը բարեյաջող կը մտնեն իրենց դասարանները:

5. Շինարարական աշխատանքներ

Կրթական գործի բարեյաջող ընթացքէն ետք, կը սկսին իրագործել շինարարական ծրագիրը, ծաւալուն աշխատանք մը՝ բաժնուած տարիներու վրայ: Սակայն ննջարան-ճաշարանի, դասարաններու չորս բոլորտիքը խոպան հողեր էին, քարքարոտներ, քարաբլուրներ, պանանի ծառերու անձայրածիր շարքեր, ամէն կարգի անխնամ աճած պտղատու եւ անպտուղ ծառեր, վայրի խոտեր, թուփեր, մէկ խօսքով՝ անհրապոյր եւ վախազող վայր մը, ուր օձերն ու կարիճները ազատօրէն կը թափառէին: Այդտեղ էր դէպի ծով երկարող զառիթափը, որ պի-

տի հարթուէր եւ պատրաստուած յատակագիծերու հիման վրայ տրամադրուէր նոր շինութիւններու: Որբերու ճակատի քրտինքով պիտի կառուցուէր Ուորտ Հոլը, ընդարձակ սրահ մը, մօտ 1000 հոգի ընդունելու յարմարութիւններով, յար եւ նման այն մեծ սրահին, որ Նիքքը Հոլ անունը պիտի կրէր եւ պիտի գործածուէր թէ՛ իբրեւ ննջարան եւ թէ իբրեւ հանդիսասրահ, որովհետեւ մինչ այս շինութեանց աւարտը, որբերուն թիւը պիտի գերազանցէր հազար չորս հարիւրը: Պիտի կառուցուէր մինչեւ 1500 հոգի հիւրընկալող ճաշարան մը, պիտի շինուէին գրադարան, ընթերցասրահ, երաժշտանոց եւ գրասենեակ: Այս ծրագրին կարելոք մաս կը կազմէր արհեստանոցներու խիստ առկայութիւնը, չափահասներու աշխատանք հայթայթելու համար: Կը կառուցուի՝ փուռը, խոհանոցը, լուսցարանը, դերձակատունն ու կօշկակարատունը, դարբնոցն ու ատաղձագործարանը, նաեւ ջուլհականոցը²³¹:

Շինարարական աշխատանքի երրորդ բաժինը կը կազմէր շէնքերու շուրջը գտնուող հողաբլուրներու յղկումը, մարզադաշտի կառուցումը, բազմաթիւ բակերու յարդարանքը, ճամբաներու շինութիւնը, ծառերու եւ ծաղիկներու տնկումը:

²³¹ Յուշամատեն Ճիպլէյի Ամերիկեան Որբանոցի 1920-1925, նոյն տեղը:

Առանց Րէյ Փ. Թրէվիսի անձնական նախաձեռնութեան եւ անկոտրում կամքին, դժուար թէ որբանոցը ստանար բարեկարգ, գրաւիչ ուսումնական հաստատութեան մը պատկերը:

6. Ազգային գաղափարախօսութիւն

Յետպատերազմեան եւ յետցեղասպանութեան տարիներուն Միջին Արեւելքի հայկական նորահաստատ գաղթօճախներուն մէջ սկիզբ առած էր վերակառուցման, վերահաստատման եւ հայապահպանման գործընթաց, որ կը հովանաւորուէր ազգի պատասխանատուներու կողմէ. անոնք համոզուած էին, որ ետդարձի ճանապարհը անհնար է եւ հարկաւոր է յարմարուիլ տեղական պայմաններուն, իսկ «նոր հայ»ը պէտք էր տիրապետէր հայերէն լեզուին, աւանդապահը՝ հայ մշակոյթին. պէտք է կազմէր հայ ընտանիք եւ այս ձեւով կրնար իր մասնակցութիւնը ունենալ Մեծ Եղեռնէն ետք հայութեան վերընձիւղումին:

Ազգայնական գաղափարներով առաջնորդուող այս հոսանքը կը փորձէր Մեծ Եղեռնին յիշողութիւնն ու ցարը, ինչպէս նաեւ թուրքերուն նկատմամբ ատելութեան զգացումը դարձնել գլխաւոր շաղախը սկիզբ առած ազգային վերակառուցման գործընթացին: Սուրիոյ, Կիլիկիոյ, ապա՝ Լիբանանի, Եգիպտոսի ու Յունաստանի հայկական որբանոցներուն մէջ հաստատուած ծնողագուրկ մանկահասակներն ու չափահասները, իրենց դաստիա-

րակութեամբ եւ համագաղափարակից տարրեր դառնալու ճանապարհին ծնունդ պիտի տային նոր հայ մարդու գաղափարական միատարրացումին:

Հայկական որբանոցներէն շատեր կը կառավարուէին Ամերիկեան Միսիոնարական NER Կազմակերպութեան կողմէ: Անոնց մօտ տիրապետողը կրօնական-բողոքական դաստիարակութիւնն էր, այնպէս որ, յաճախ հակադրութիւններ կային, մէկ կողմէ այդ օրերուն տիրապետող հայկական ազգայնական եւ միւս կողմէ միսիոնարական դաստիարակութեան հետեւողներու միջեւ: Ռէյ Թրեվիս Ճըպէյլի մէջ իր տնօրինութեան տարիներուն հայամէտ եղաւ եւ հակադրութիւններէն հեռու պահեց իր հաստատութիւնը: Ան Ճըպէյլի որբանոցին մէջ աշխատանքի հրաւիրեց հայ ուսուցիչներ, որոնք ջատագովներն էին վերականգնումի եւ վերակառուցումի հայկական գաղափարախօսութեան: Ճըպէյլ հրաւիրուեցան այնպիսի անձնաւորութիւններ, ինչպիսիքն են՝ Սահակ Բ. Կաթողիկոս, Երուանդ Օտեան, Վահան Թէքէան, Նիկոլ Աղբալեան, Երուանդ Խաթանասեան, Խոսրով Թիւթիւնճեան եւ ուրիշներ²³², որոնք դասախօսութիւններ կարդացին որբերուն: Հաստատութիւնը օժտուած էր հայերէն գիրքերու հարուստ գրադարանով մը, ունէր իր մարզական ու գրական ակումբները, թատերախումբը,

²³² Թաշճեան Վահէ, Այնթապ-Միսիոնարներ, Ռէյ Թրեվիս եւ հայկական իր ժառանգութիւնը: <https://www.houshamadyan.org/arm-mapottomanempire/vilayetaleppe/ayntab/religion/missionaries.html>.

փողերախումբը, ինչպէս նաեւ հոս կը հրատարակուէր որբերու “Հոսանք”²³³ իսկ վերջը “Տուն”²³⁴ պաշտօնաթերթերը:

Այս բոլորը կ’ապացուցեն թէ ինչո՞ւ Լիբանանի տարածքին գտնուող բազմաթիւ հայկական որբանոցներու շարքին առաւել յայտնի էր Թրեվիսի ղեկավարած որբանոցը, որ իր հետքերը ձգած էր Լիբանանի եւ կարելի է ըսել ընդհանրապէս Սփիւռքի հայկական ընկերութեան վրայ: Այս որբանոցէն շրջանաւարտ հարիւրաւոր հայեր հետագային, իբրեւ մտաւորական կամ հասարակական գործիչ, իրենց մասնակցութիւնը ունեցան նոր սերունդի ազգային դաստիարակութեան գործընթացին²³⁵:

7. Ճըպէյլի որբանոցին վախճանը

Այդ տարիներու, 1922-1923թթ., NER-ի Լիբանանի մասնաճիւղի տնօրէնութիւնը համաձայն չէր Թրեվիսի որդեգրած սկսգրունքներուն եւ հակադիր ու անհանդուրժող կեցուածք ցուցաբերեց անոր ծրագիրներուն դէմ: Ուսուցիչներ վտարուեցան Ճըպէյլի որբանոցէն: Այս քայլը առիթ տուաւ որբերու ըմբոստութեան եւ հայկական մամուլին մէջ NER-ի դէմ բողոքի յօդուածներուն, որոնց յա-

²³³ Յուշամատեան Ճիպէյլի Ամերիկեան Որբանոցի 1920-1925, նոյն տեղը, էջ 77:

²³⁴ Նոյն տեղը, 139:

²³⁵ Թաշճեան Վահէ, <https://www.houshamadyan.org/arm-mapottomanempire/vilayetaleppe/ayntab/religion/missionaries.html>.

չորդեց NER-ի 1925-ին առած որոշումը այն էր, վերջնականապես փակել Ճրպելյի հաստատությունը: Այս ողջ ընթացքին Թրեվիս պաշտպան կանգնեցավ Վտարումած ուսուցիչներուն եւ ըմբոստացած որբերուն: Ասոր ալ հետեւանքը այն եղաւ որ այնուհետեւ Թրեվիս չկրցաւ պաշտօն ստանձնել NER-ի ցանցէն ներս Լիբանան կամ այլուր²³⁶:

Ըէ Թրեվիս սիրելի եւ փայփայելի անուն մը մնաց Ճրպելյէն շրջանաւարտ որբերուն յիշորութեան մէջ: Հետագային որբերէն շատեր իրենց գրաւոր յուշերուն մէջ դրական տպաւորութիւններով հանդէս եկան: Եթէ ընդունինք այն իրողութիւնը որ հայ որբահոցներէն (ասոնց շարքին յատկապէս Ճրպելյէն) դուրս եկած որբերը նշանակելի դերակատարութիւն ունեցած են Լիբանանի եւ ընդհանրապէս Սփիւրքի հայկական կառոյցներէն ներս, ապա հաստատ կրնանք ըսել որ Թրեվիս առաջատար դեր խաղացած անձնաւորութիւն մըն է այս ընդհանուր գործընթացին մէջ:

Ճրպելյի Ամերիկեան Որբանոցը կը փակուի 1925 թ.-ին: Դանիական Ք.Մ.Էյ կազմակերպութիւնը կը գնէ կալուածը 20.000 Ամերիկեան տոլարի եւ Մարիա Ճաքլսընի տնօրէնութեամբ Թոշնոց Բոյն որբանոցը Սայտայէն կը փոխադուի Ճրպելյ 1928 թ.-ին:

²³⁶-Թաճեան Վահէ, նոյն տեղը:

Եզրակացութիւն

Հայութեան մնացորդացն էր, որ կիզիչ անապատի մէջով թափառական, սովահար, կիսամերկ կեանքի մը դառնութիւնները ճաշակած բարեբախտ օր մը ինքզինք պիտի գտներ Նիր Իսթ Բիլիֆի նորաբաց որբանոցներուն մէջ:

Որբանոցներու ցանցին մէջ իւրայատուկ տեղ յատկացում էր Ճրպելյի որբանոցին, իր իւրայատուկ կառոյցով ու հայաշունչ մթնոլորտով: Ան որբանոցային սովորական հասկացութենէն տարբեր էր, որովհետեւ հոնկէ դուրս եկող սերունդը կեանքի թոհուրոհին մէջ ասպարէզ կը փնտռէր իր անսահման եռանդն ու խանդավառութիւնը միախառնելու իր անցեալի ցաւին եւ կերտելու նորը, նոր յոյսով:

Garo Derunian
Free Researcher
Beirut, Lebanon

Key words: Near East Relief, Armenian, Orphans, Allied, Powers, First World War, Jebail, Orphanage, Foreign Organizations, Aintab, Kostan Pantikian.

The present article shades light about the saving of orphans by foreign orphan organizations within the territories, which were under the patronage of the Allied Powers at the end of the First World War. In the article there is reference not only to the Near East Relief Orphanage in Aintab, but also to the establishment of the American Orphanage in Jebail, Beirut. In this regard upon researching the topic, we have used Kostan Pantikian's memoirs about the latter orphanage, which are being published by us for the first time for the scientific circles.

1000-ից անլի հայ որբերի մայր դարձաւ Մարիա Եակոբսէն՝ Լիբանանի Ճըպէյլ թաղամասում 100 տարի առաջ հիմնելով «Թոշնոց բոյն» մանկատունը եւ մայր թոշունի պէս տասնամեակներ շարունակ կերակուր հայթայթեց այդ բոյնում խնամուող մանուկների համար: «Թոշնոց բոյն» հաստատութեան տնօրէն Տ. Տաճատ վարդապետ Աշըգեանը գրոյցում վստահեցրեց, որ մեծանալուց յետոյ նրանց մեծ մասը կապը չի խզել Եակոբսէնի ու միւս խնամակալների հետ:

- Հայր սուրբ, Մարիա Եակոբսէնի հիմնած որբանոցն ինչո՞ւ կոչուեց Թոշնոց բոյն:

- Մարիա Եակոբսէն ուզեց այդ տունը Թոշնոց բոյն կոչել, որովհետեւ, ինչպէս թոշուն մը իր զաւակները կը կերակրէ, այնպէս ալ ինք տարիներ շարունակ այդ տան կերակրողը եղաւ, այդ փոքրիկներուն մայրը դարձաւ: Իր բոլոր գրութիւններու մէջ արգիլած էր որբանոց բառը գործածել. տուն անունը կը գործածէր: Մենք 100 տարի առաջ վերածնունդ ապրեցանք Լիբանանի մէջ՝ շնորհիւ նաեւ մեր սիրելի Մարիա Եակոբսէնի, որ, հակառակ իր հանգիստ կեանքին Տանիմարքի մէջ ձգեց ամէն ինչ, եկաւ Լիբանան եւ Ճըպէյլ շրջանէն ներս հաստատեց «Թոշնոց բոյն» որբանոցը:

- Ինչպե՞ս էր նա գրանցում այն երեխաներին, որոնք անգամ խօսել չգիտեին:

- Երբ Լիբանան եկան այդ փոքրիկները անուն, ազգանուն չունեին: Մոռցած էին: Յայտնի չէին անոնց ծնողներն ալ: Այնքան գեղեցիկ կերպով ինք իրենց մասին արտայայտուած է եւ արխիւներուն մէջ արձանագրած է, որպէսզի երբեւիցէ, որեւէ օր ծնողք մը, մայր մը գայ եւ զաւակը փնտռէ, գտնէ:

- Նա կամ իր աշխատակիցներն ի՞նչ լեզուով էին շփում հայ մանուկների հետ:

- Մարիա Եակոբսենը 100 տարի առաջ պայքարեցաւ, որ այդ փոքրիկները որքանոցին մէջ հայերէն լեզուն, հայկական մշակոյթը պահպանեն: Պայքարեցաւ տեղւոյն կառավարիչներուն դէմ, որ փոքրիկները ոչ միայն արաբերէն սորվին, ոչ միայն տեղւոյն օրէնքները յարգեն, այլ սորվին հայերէնը եւս: Այստեղ կը տեսնենք այն սերմը, որ Մարիա Եակոբսեն ցանեց փոքրիկներուն մէջ: Յատկանշական է, որ ինք եւս սորվեցաւ, ինք եւս գործածեց այդ լեզուն եւ աշակերտներուն հետ հայերէն խօսեցաւ:

- Մարիա Եակոբսենից յետոյ ովքե՞ր էին զբաղուած որբերի խնամքով եւ մանկատան ղեկավարման աշխատանքներով:

- Հակառակ բոլոր դժուարութիւններուն՝ մօտաւորապէս 40 տարի շարունակ Մարիա Եակոբսեն ծառայեւ մեր ժողովուրդին, ծառայեց մեր մանուկներուն, ծառա

շրջանի հայութեան: Մարիա Եակոբսեն յիբանանահայութեան արմատներուն ծիլ մըն էր: Եւ այդ ծիլը մեծցաւ, այսօր 100 տարի ետք, հպարտօրէն մենք կը նշենք «Թոշնոց բոյն»ի 100-ամեակը: «Թոշնոց բոյն» որբանոցի մէջ Մարիա Եակոբսենէն ետք ուրիշ Տանիմարբէն միսիոնարներ շարունակեցին աշխատանքը՝ մինչեւ 1970թ., որմէ ետք «Թոշնոց բոյնը» յանձնուեցաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան խնամքին:

- Այսօր ովքե՞ր են դառնում մանկատան սաներ:

- Մենք այդտեղ ունինք փոքրիկներ, որոնք որբեր չեն, սակայն կարիքաւոր կամ ամուսնալուծուած ընտանիքներու զաւակներ են, որոնց մէջ այսօր նոյնպէս կը փորձենք սերմանել սերը դէպի հայոց լեզուն ու մշակոյթը՝ օգտուելով Մարիա Եակոբսենի շունչէն, որ այդտեղ կը գտնուի: 2015 թուականին կառոյցը օժտուեցաւ Արսամ Պեզիկեան թանգարանով: Մեր բոլոր փոքրիկներուն յիշատակները, իրենց կատարած գործերը այդտեղ պահպանուած են: Եւ այսօր մենք մեր աչքերը սեւեռած այդ թանգարանին՝ կը փորձենք թանգարանի յուշերով ստեղծել նոր յուշեր, որպէսզի պահենք ցեղասպանութենէն ճողոպրած մանուկներու յիշատակը:

- Մեծացած որբերը կարողացա՞ն կեանքում իրենց տեղը գտնել, եւ ընդհանրապէս նրանք միմեանց հետ կասկ պահպանո՞ւմ են:

- Եղան փոքրիկներ, որոնք գտան իրենց ծնողները: Այսօր կան փաստաթուղթեր, որոնց մեջ յստակ կերպով արձանագրուած է. «Այսինչ մանուկը կապոյտ աչքերով, ձեռքը վիրաւորուած», վարը ծանօթութիւն գրուած է՝ մայրը եկաւ, տարաւ: Փոքրիկներ կային, որոնք իրենց կեանքը շարունակեցին այդտեղ: Կան փոքրիկներ, որոնք որդեգրուեցան եւ ուրիշ երկիրներ տեղափոխուեցան: Ոմանք այսօր ողջ են, մեզի հետ են, կը վկայեն, եւ իրենց աչքերը արցունքով կը լեցուին, հպարտութեամբ կ'արտայայտուին (մամայ)ի մասին: Կան փոքրեր, որոնք մամային օգտակար կը դառնային. անոնցմէ շատեր ինքնուրոյն դարձան եւ իրենց կեանքի ուղին ընտրեցին: Մեծամասնութիւնը այդ տան արժէքը գիտցաւ: Մանուկներէն շատեր դարձան ղեկավարներ, ուսուցիչներ, «Թռչնոց բոյն»ի օգնականներ: Այսօր մենք ունինք «Թռչնոց բոյն»ի 1970-էն ետք եկող աւարտական աշակերտներու միութիւն: Ունինք նաեւ երիտասարդական միութիւն, որ միշտ փոքրիկներուն օգտակար կը դառնայ:

Իր ողջ գիտակցական կեանքը Մարիա Եակոբսէնը նուիրեց ցեղասպանութենէն մազապուրծ եղած հայ մանուկներուն: Օգտակար եղաւ նաեւ լիբանանահայ համայնքին: Մեր ժողովուրդը երախտագիտօրէն գլուխ կը խոնարհի հազարաւոր որբուկներու սիրելի մայրիկի յիշատակի առջեւ:

Հարցազրոյցը վարեց
Մարիամ Յովսէփեանը

ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԴՐԱԽՏԸ ԷՐ «ԹՌՇՆՈՑ ԲՈՅՆ»Ը

Լիբանանում հիմնուած «Թռչնոց բոյն» որբանոցը տարիների ընթացքում երկրորդ տուն է դառնում Մեծ եղեռնից փրկուած հազարաւոր հայ մանուկների համար: Դեռեւս Ատանայի ջարդերի ժամանակ դանիացի միսիոներուի Մարիա Եակոբսէնը փորձում է օգտակար լինել որբացած հայ մանուկներին: Նա սովորում է հայերէն եւ շուտով իբրեւ բուժքոյր գալիս է Արեւմտեան Հայաստան: Խարբերդում հաւաքում է հայ որբերին: Օգնում է ոչ միայն նրանց, այլեւ հայ կանանց ու ծերերին: Նա նաեւ արեւմտահայութեան ջարդերի ականատեսն էր: Մարդասիրական գործունէութեան համար թուրք ոստիկանները մի քանի անգամ ձերբակալում են նրան: Մարիա Եակոբսէնն ու նրա գործընկերները մեծ ջանքեր են գործադրում հայ տարագիրներին սննդով եւ անհրաժեշտ պարագաներով ապահովելու համար: Դանիացի այդ միսիոներուիին շուտով Լիբանանում կարողանում է տարածք ու շինութիւն գնել, որտեղ հիմնում է «Թռչնոց բոյն» որբանոցը: Այն հայ որբերի համար մանկութեան

տարիների դրախտն էր, իսկ Մարիա Եակոբսենը՝ երեխաների երկրորդ մայրը: Այնտեղ անցկացրած տարիները յուզմունքով եւ անհուն գորովով է յիշում յիշեալ հաստատութեան նախկին սան Արփինէ Յովսէփեան-Պաղտասարեանը:

- *Տիկին Արփինէ, ինչպէ՞ս յայտնուեցիք «Թռչնոց բոյն» մանուկների տանը:*

- Մայրս ջարդ չէ տեսած, որովհետեւ ջարդէն ետք ծնած է, բայց բազմիցս՝ տեղահանուած (մինչեւ 1935 թ. 3 անգամ գաղթած է): Վերջին անգամ Լիբանան հաստատուած է: Իմ ծնունդէն ետք ծնողներս Դամասկոս տեղափոխուած են՝ գործ փնտռելու: Մայրս ֆրանսական *ամբաստան* (դեսպանատան) մէջ խոհարար եղած է: Այս իսկ պատճառով չէր կրնար երկու աղջիկներու հետ համատեղ աշխատանքի երթալ: Ուստի պատուելիին խորհուրդով մեզ Դամասկոսէն կը տեղափոխէ Պէյրութի որբանոց:

- *Ձեզ ինչպէ՞ս այնտեղ ընդունեցին, չէ՞ որ ծնողներ ունէիք:*

- Ես եւ քոյրս «Թռչնոց բոյն» տեղափոխուած ենք 2- Փետրուար 1947 թ.-ին: 4 տարեկան էի, քոյրս ինձմէ մէկ տարի մեծ էր: Նախ՝ մեզ չընդունեցին, որովհետեւ ծնողագուրկ չէինք (հայր եւ մայր ունեցողին չէին ընդուներ): Երկրորդ անգամ պատուելիին կողմէ գրութիւն մը

կը դրկուի, ուր կը յայտնուի թէ այս փոքրերուն մայրը իրենց ապրուստը հոգալու համար տան դուռը կը փակէ եւ գործի կ'երթայ: Օր մը անոնք կերակուր եփելու համար տան մէջ օճախ վառեր են եւ այրեր: Այդ գրութենէն ետք երկուքս ալ ընդունուեցանք:

- *Յիշու՞մ էք Ձեր առաջին զգացողութիւններն ու տպաւորութիւնները:*

- Երբ հոն հասանք, մեզ փոքրերուն բաժինը դրկեցին: Մեր ուրախութիւնը անսահման էր: Այնքան երջանիկ, ուրախ խաղացող, խնդացող էին անոնք: Անոնց ոտքերը բոքիկ էր: Հարուստ չէին, բայց այդքանը մենք չէինք հասկնար, որովհետեւ մենք իրենցմէ լաւը չէինք: Սկսանք մենք ալ խաղալ:

- *Մարիա Եակոբսենի գործունէութեան մասին Ձեր ծնողները մինչ Ձեզ մանկատուն տանելը ի՞նչ էին լսել, որ իրենց երեխաներին վստահեցին օտարազգի այդ միսիոներու հիմնած հաստատութեան խնամքին:*

- Կը պատմէին, որ Մարիա Եակոբսենի մայրը միսիոներական տիկնանց միութեան անդամ եղած էր: Երբ կիներով ժողովէն դուրս նստած իրարու հետ կը խօսին, որ Ատանայի ջարդերէն ետք այսպիսի որբեր կան, Արեւմտահայաստանի մէջ ջարդերը կը շարունակուին. շատ վայրագ ոճիրներ կ'ըլլան: Ինքը՝ Մարիան, կը լսէ եւ շատ կը յուզուի. կ'ըսէ. «Մտմա, ես ի՞նչպէս կրնամ

օգնել այդ որբերուն: Ինծի դրամ տուր, ես ալ օգնեմ»: Մայրը կ'ըսէ. «Աղջիկս, եթէ ես քեզի դրամ տամ, ես օգնած կ'ըլլամ: Մտածէ, թէ ինչպէս կրնաս օգնել»: Առաւօտուն մօրը կ'ըսէ. «Ես մտածեցի: Մէկ տարի առանց շաքարի պիտի խմեմ թէյը, եւ այդ շաքարին դրամը որբերուն պիտի դրկեմ»: Ու այսպէս կը սկսի հայերուն օգնել: Երիտասարդուհի Մարիան ժամանակ մը անց ինք եւս մաս կը կազմէ միսիոներական կազմակերպութեան: Միաժամանակ բուժքոյր կ'ըլլայ: Հայերէն ալ կը սորվի, կ'երթայ Խարբերդ՝ որբեր հաւաքելու: Մեծ ուրախութեամբ կը կատարէ այդ գործը: Այնքան կը սիրէ փոքրերը. ան հոգատար, գուրգուրալից աղջիկ մըն էր անոնց հանդէպ: (Հայը հային չ'ըներ ատիկա): Շրջան մը ետք, կը հիւանդանայ ու կը ստիպուի վերադառնալ: Առողջանալէն ետք, կրկին կը շարունակէ աշխատանքը: Ահաւոր բաներ տեսած է: Թուրքերու կողմէ անմարդկային արարքներուն ականատեսը եղած է (Կիները մերկացուցած, այրած են, ինքը տեսած է աչքով): Բայց չէ լռած, պոռթկացած է եւ ժարտարմայի հասցէին խօսքեր արտասանած, որուն պատճառով զինք տարած են ոստիկանատուն: Վերջը ազատ արձակած են իր ընկերութեան միջամտութեան շնորհիւ:

- *Իր հանդէպ ոստիկանական ձեռնարկներից նա վախեցե՞լ է եւ այլեւս չի՞ փորձել պաշտպանել տեղահանուած հայերին:*

- Ո՛չ: Միսիոներուհին միայն փոքրեր չէր հաւաքեր, այլեւ՝ մեծեր: Ապահով տեղ չունեցողին իր քով ապաստան կու տար: Հետզհետէ թիւի աճի պատճառով ուտելիք չէր կրնար հասցնել: Ժամանակ մը եղած է, որ օրական մէկ անգամ միայն արմաւ տուած են, որ ողջ մնան (Պզտիկներուն 6 արմաւ տուած են, քիչ մը մեծերուն՝ 8, այր մարդոց՝ 10 հատ): Բանջարանոցը ամէն կը կողոպտէին ու կ'այրէին: Ո՛չ հաց, ո՛չ ցորեն, ո՛չ ուտելիք կար, որ որբերուն տային:

- *Տեղասպանութիւնից նաեւ Մարիա Եակոբսէնի շնորհիւ փրկուած հայ որբերի համար ի վերջոյ որբանոց է բացուում Լիբանանում, որտեղ ապաստանած փոքրիկները, Ձեր կարծիքով, անհրաժեշտ սնունդից, կենցաղային պայմաններից բացի, կարողացե՞լ են գտնել ընտանեկան ջերմութիւն:*

- Հայ որբերու մանկութեան տարիներու դրախտն էր «Թոչնոց բոյն»ը: Ան Պիպլոսի բերդին սրահներէն էր: 30 օսմանեան ոսկիի գնած էր Եակոբսէն: Ինք որբանոց բառէն կը բարկանար, Թոչնոց բոյն կ'ըսէր: Ինք կոչած էր Թոչնոց բոյն: Կառոյցի սրահներէն մէկը պաշտամունքի համար էր, միւսը՝ հանդիսութեան եւ այլ սրահ մըն ալ՝ դասախօսութեան: Սրահ մըն ալ, որպէս մանկապարտէզ: Անոր փոքրիկ դուռը միշտ բաց էր: Քովը բակ կար: Բակին մէջ քարէ նաւակ շինած էին: Մենք ատոր մէջ շատ կը խաղայինք:

Երբ «Թոչնոց բոյն» հասանք, ոչ լոյս, ոչ ալ ջուր կար: Աշակերտներուն հագուստները շատ հին էին: Մահ-ճակալ շատ չկար: Անկողինները հարթէ էին: Հարթերու վրայ կը պառկէին՝ մէկուն գլուխը այս կողմ, միւսինը՝ այն կողմ: Մէկ անկողինի մէջ գոյգ-գոյգ կը պառկէին, որ բաւէին: Լուացքի մեքենայ չկար: Մայրիկներ կու գային, ձեռքով լուացք կ'ընէին: Մեծ տղաքը ջրհորէն ջուրը կը կրէին, կը բերէին: Մանկապարտեզին պատին վրայ փոքրիկ տակառիկներ կային, ծայրը՝ ծորակ, ատոր տակը տաշտ (մետաղէ փոս աման, լագան) կը դնէին սեղանին վրայ, հոն կը լուացուէինք: Էշ ալ ունէինք: Իշապան ալ կար: Ան ալ կ'երթար քաղաքի կեղրոնէն, պաւլպուլակէն, խմելու ջուր կը բերէր, կը լեցնէր մեծ տակառին մէջ: Դպրոցին մէջ հիւանդանոց ունէինք: Սրահին մէջ 10-12 անկողին կար: Առջեւի սենեակը դարմանատուն էր: Ատամնաբոյժ, աչքի բժիշկ կու գար շաբաթը մէկ անգամ: Ամիսը մէկ անգամ՝ ընդհանուր մարմինի բժիշկ, աշակերտներու առողջութիւնը կը ստուգէր: Մկիգրը ուտելիքը քիչ կը տրամադրուէր, որովհետեւ աղքատ էին, որոշ ժամանակ ետք, 2-3 տարուան ընթացքին ամէն ինչ ճոխացաւ: Մարիա Եակոբսէնը քոյրը օգնութեան կանչեց: Եկաւ մեր մօստոն կամ մօրաքոյրը՝ տանեմարքերէն ըսած: Ան ալ իրեն պէս նուիրուած էր: Լաւ հայերէն գիտէին երկուքն ալ: Եւ ուրիշ միսիոնար մը եկաւ՝ Մարտա Սորենսնը: Վերջինը լաւ հայերէն չէր գիտէր, բայց շատ հայասէր էր: Պատուելին ալ դանիացի էր, կինն ալ եկաւ: Մեզի հետ սկսան մտեր-

մանալ: Կարծես թէ իրենք մեզմէ աւելի հայ էին: Ամէն կէսօր, ճաշի ժամուն, մամա Եակոբսէնը կը միանար որբերու եւ ծիլ դասարանի սեղանը կը նստէր: Անոնք ինչ ուտէին, ինքն ալ կ'ուտէր: Մարտա Սորենսն ալ կոկոն դասարանին հետ կը նստէր: Մոստոն մեծ աղջիկներուն ճաշարանը կ'երթար, իսկ պատուելին ալ՝ տղոց ճաշարանը: Շատ կանոնաւոր օրակարգ ունէինք:

- *Նրանք իրենց սաների հետ խօսող մէկին Հայոց ցեղասպանութիւնից:*

- Ցեղասպանութեան մասին չէինք գիտէր, մեզի ոչինչ ըսած էին, բայց Ապրիլ 24-ի յիշատակի օրը կը նշէինք: Շատ փոքր էինք, մեր խելքը չէր հասներ: Երբ մեծցանք, 10-12 տարեկան եղանք այն ատեն իմացանք ու անդրադարձանք, որ դէպք մը պատահած էր, ուր մեծ թիւով հայեր զոհ գացած էին:

Օր մը մեր խոհարարին մատը պատռուած էր ու ցաւին չէր կրնար դիմանալ, հայերէն ալ լաւ չէր գիտէր: Մարիա Եակոբսէն իրեն կ'ըսէ. «Դուն մոռցա՞ր, թէ մէկուկէս միլիոն հայեր ինչէ՞ր քաշեցին անապատին մէջ, դուն ասոր չէ՞ս դիմանար»: Իսկ մեզի ալ կ'ըսէր. «Դուք հայ էք եւ հայ պիտի մեծնաք: Մեծ ջարդեր եղած են, որ հայերը վերանան: Դուք պիտի չձգէք, որ վերանան»: Լաւ ձեռով ուղեղնիս կը մտցնէին «հայ ենք» ըսելով:

- *Այդ առումով կարելոր էն հայեցի կրթութիւնն ու*

դաստիարակությունը: Ինչպե՞ս էր կազմակերպում ուսումնական գործընթացը:

- Մարիա Եակոբսեն կարդալու համար մեզի հայերեն ասելի շատ գիրքեր կու տար: Անգլերեն, ֆրանսերեն, արաբերեն դասաւանդութիւն ունէինք, բայց հայերէնը առաջնահերթ էր: Հայ մնալու պահանջքը առաւել շեշտուեցաւ, երբ Ճըպէլլի քաղաքապետ պարոն Ռիմոն Էտտէն այցելեց Թոշնոց բոյն: Քաղաքապետին երթալէն ետք Եակոբսեն ըսաւ. «Գիտէ՞ք, թէ ինչու Ռիմոն Էտտէն եկած էր: Ան ըսած էր, թէ պետք է հայերէն գիրքերուն փոխարինէ արաբերէնը:

1952 թուականին Սուրիան արգելքներ դրած էր հայերէն լեզուով դասաւանդուող առարկաներուն համար: 1954-ին ալ մեր քով՝ Լիբանանի մէջ, եւս աշխատանք տարուեցաւ լեզուի օրէնքը հրապարակելու: Օրինակ՝ որբանոցէն սկսինք: «Բայց դուք հայ էք եւ հայ պիտի մեծնաք»: Ռիմոն Էտտէի Թոշնոց բոյն այցելելու պատճառը հայերէն լեզուի սահմանափակումն էր, բայց Եակոբսեն Էտտէին կ'ըսէ. «50 գիրք կ'ուզես դնեմ, կը դնեմ: Արաբերէնը պարտաւոր են սորվելու, բայց իրենք հայ են, հայութիւնը պիտի չկորսնցնեն»: Երեք ժամ ինք մեր տեղը Ռիմոն Էտտէին հետ վիճաբանած է եւ դասացուցակէն չէ հանած հայերէնը: Եթէ 11 արաբերէն գիրք եկաւ Թոշնոց բոյն, անոր փոխարէն Եակոբսեն 11 գիրք հայերէն բերաւ:

- Կեանք մտնելու համար մանկատան դպրոցում ստացած գիտելիքը բաւարար համարում էր Մարիա Եակոբսենը, եւ արդեօք կարողացա՞ն սաներն իրենց տեղը գտնել:

- Եակոբսեն ամիսը անգամ մը վիճակացոյցները կը ստուգէր, ինչպէս դուն կը բերես ծնողքիդ կը ցուցնես յիշերդ: Իբրեւ մայր մենք ալ իրեն կը ցուցնէինք: Ձեռագործի դաս կ'առնէինք, այդ ձեռագործները մէկ-մէկ կը ստուգէր: Ուսուցիչներուն կը ստիպէր, որ շիտակ նստինք: Նիստուկացին, կենցաղավարութեան շատ ուշադիր էր: Տնտեսագիտութիւնը ճիշդ պիտի սորվէինք: Լուացք ընելու, ծալելու, շտկելու, մաքրելու ձեւերուն կը հետեւէին: Նոյն կրթութեամբ ու սիստեմով ես իմ զաւակներս կրթած եմ: Շրջապատիս փոքրերը՝ ըլլան ընտանեկան, ըլլան դրացիներուս. տունս մանկապարտեզի պէս միշտ լեցուն կ'ըլլար: Բոլորին օրինակ եղեր է Ճըպէլլի «Թոշնոց բոյն»ին դաստիարակութիւնը: Եւ բոլորն ալ նոյն ձեւով կը շարունակեն իրենց զաւակներուն հետ:

- Յատկապէս Մարիա Եակոբսենի ո՞ր խօսքերն են տպաւորուել Ձեր յիշողութեան մէջ:

- Ինչպէս մէկը մայրը կը կորսնցնէ եւ օրական կը յիշէ զայն, մեր քովը միշտ Մարիա Եակոբսենի մասին խօսք կայ: Բացառիկ աշակերտները բարձրագոյն դպրոց կ'ուղարկէին: Իմ դասընկերս շատ բացառիկ էր: Զայն ուղարկեցին «Նշան Փալանճեան» ճեմարան, ուր Սիմոն

Վրացեանք կը տնօրինէր: Խնդրեցին, որ ընդունուի: Տեղ չկար: «Մեղք է, այս չոճուխին փողոց մի՛ ձգէք», - աղաչէր է Մարիա Եակոբսէնը: Վրացեանք ուղղակի ամչցեր է ու դառնալով Գառնիկ Բանեանին ըսած է. «Մեզի համար ամօթ է. օտարը եկեր է եւ կ'աղաչէ, որ հայ փոքրիկը ընդունինք մեր դպրոցէն ներս. ընդունեցէ՛ք զայն»: Եակոբսէնը ամէն գնով հայ մեծցնելու մասին կը մտածէր: Կ'ըսէր, թէ պիտի չկորսուի հայը: Որքանոց բառը բնաւ չենք լսած իրմէ: Չէինք գիտեր, որ որքանոց է: Ամբան օղափախութեան կ'երթայինք: Քաղաքին մէջ, երբ որ յայտնի ֆիլմ կու գար, մեզի կը տանէին: Տօնական օրերը ձեռնարկներ կ'ընէինք: Տարին անգամ մը մարգահանդէս կ'ըլլար: Այսօր ալ մենք իրար կը գտնենք իբրեւ հարազատ ընտանիք: Չհանդիպեցանք «Թռչնոց բոյն»էն ելլող անձ մը, որ ամուսնալուծուած է: Մեզ այնպէս կը մարդէին, որ կտրիճ ըլլանք: Պայքար կայ: Կը պայքարիս, վերջը կը վայելէս ազատութիւն:

«Թռչնոց բոյն» որքանոցի հիմնադիր Մարիա Եակոբսէնը յաճախ կ'ըսէր, որ անկարելի էր մոռնալ Հայոց ցեղասպանութեան տարիներուն հայերու հետ կատարուածը: Ան սրտացաւութեամբ հոգ կը տանէր իր սաներու մասին: Կը գտնէր հովանաւորներ եւ կը բարւոքէր հաստատութեան պայմանները: Հաշուի կ'առնէր երեխաներու դիտողութիւնները: Ամէն ինչ կ'ընէր, որ հայ երեխաները չկորցնէին ազգային դիմագիծը: «Թռչնոց բոյն» մանկատանը հայ երեխաներու ստացած դաս-

տիարակութիւնը առ այսօր օրինակելի կը համարուի շատերուն համար: Անոնք բոլորին կը պատմէին հայ ժողովուրդի նկատմամբ իրենց երկրորդ մայրիկ Մարիա Եակոբսէնի անսահման սիրոյ մասին եւ կը ցաւէին, որ Հայաստանի մէջ չկայ անոր արձանը:

Հարցազրոյցը վարեց
Մարիամ Յովսէփեանը
Պատմութեան ինստիտուտ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1-ԱՐԱՍ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆԸ ԿԻԼԻԿՈՅ	
ԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ	4
2-ԳԷՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԻԱՆ	
ԵՐԿՈՒԽՈՄԲ	6
3- ԱՐՄԷՆ ՄԱՐՈՒՔԵԱՆ	
ՀԱՅ ՈՐԲԵՐՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹԵԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹԻՐԱԽՈՒՄ	9
4- ԱՐՓԻՆԷ ԲԱԲԼՈՒՄԵԱՆ	
ՄԱՐԻԱ ԵԱԿՈԲՍԵՆ (ՃԷՑՔԸՊՍԸՆ) «ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ» ՈՐՊԷՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՍՈՒԹԵԱՆ ՄԿՁԲՆԱՂԲԻՐ	22
5- ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ	
ՈՐԲԵՐԻ ՀԱՅՐԻԿԸ	41
6- ՆԱՐԻՆԷ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ	
ՃԸՊԷՅԼԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ «ՏՈՒՆ» ԱՄՍԱԳԻՐԸ ԱԶԴԱԿ ՀԱՅԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ	67
7- ԱՆԻ ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ	
ՈՐԲԵՐՈՒ ՆԵՐԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ «ՈՐԲԱՇԽԱՐՀԻ ԱՍՏՂ» ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՆ	107
8- ԿԱՐՕ ՏԵՐՈՒՆԵԱՆ	
ՃԸՊԷՅԼԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԸ	119
9- ՄԱՐԻԱՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ (Հարցազրույց)	
«ԹՈՂՆՈՑ ԲՈՅՆ»Ը ՄԷԿ ԴԱՐԷՆ ԱԻԵԼԻ ՀԱԻԱՏԱՐԻՄ Է ԻՐ ԿՈՉՈՒՄԻՆ	133
10- ՄԱՐԻԱՍ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ (Հարցազրույց)	
ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԴՐԱԽՏՆ ԷՐ «ԹՈՂՆՈՑ ԲՈՅՆ»Ը	137

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՍՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ՈՐԲԵՐԸ
ԿԼՈՐ ՍԵՂԱՆ-ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ -(15.11.2022)

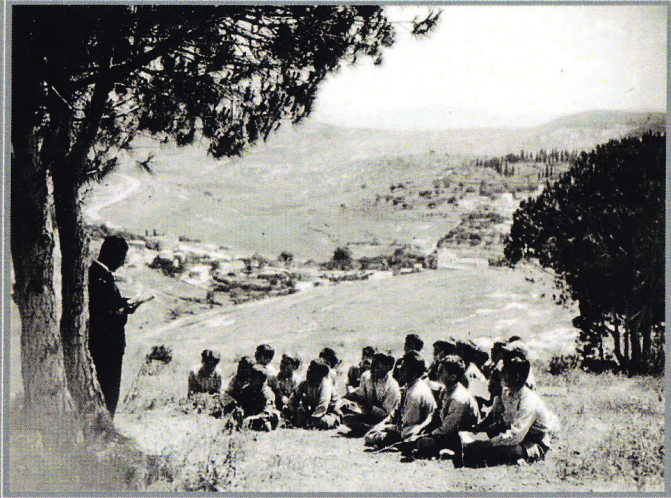
ՆԻԻԹԵՐՈՒ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ
«ԹՈՂՆՈՑ ԲՈՅՆ» ՈՐԲԱՆՈՑԻ
ՍՏԵՂԾՄԱՆ 100 ԱՄԵԱԿԻՆ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

ARMENIAN GENOCIDE AND ORPHANS
ROUNDTABLE DISCUSSION-(15.11.2022)

COLLECTION OF PAPERS PRESENTED DURING
ROUNDTABLE DISCUSSIONS DEDICATED TO THE
100TH ANNIVERSARY OF THE ESTABLISHMENT
OF THE «BIRD'S NEST» ORPHANAGE

9(47.925)
7-24
h₂

ISBN 978-9939-892-31-3

